

מבוא: קווים לדרכו של יצחק רבין, 1936–1967

מזווית אישית

כרך התעודות שלפנינו פותח במכתב שכתב רבין בהיותו בן 14 אל ה"דוד" מרדכי בן הלל הכהן, דוד אמו של רבין, רוזה כהן, שנפטרה ממחלת לב בימי עלומיו. מכתב זה הוא הראשון מבין מכתבים רבים שכתב רבין לבני משפחתו במהלך חייו, ושנותרו בידינו. בספר מתפרסמים מכתבים נבחרים אל אביו נחמיה ואל אחותו רחל החל משנת 1942. במכתבים אלה חשף רבין בגילוי לב את הרגשותיו ושיתף את בני משפחתו בחוויותיו. הם משקפים את היחסים המשפחתיים ההדוקים של בני משפחת רבין ואת הקשר הרצוף ביניהם. למשל כאשר חלה במחלת הטיפוס בשנת 1942 כתב רבין לאחותו כי הוא נאלץ "לשבת בודד" בבית בתל אביב (תעודה 2), ובראשית 1946, כששהה חודשים אחדים בבית ורגלו מגובסת, סיפר לה כי הוא "פשוט משתגע משעמום" (תעודה 3). במכתב ששלח לאביו ממחנה המעצר ברפיח, לאחר שנעצר ב"שבת השחורה", תיאר את חיי המחנה, ביקש לקבל ציוד כתיבה וספרי לימוד, ושאל אם הוא מוכן "לוותר הפעם" על ביקור במחנה לטובת חברתו, לאה שלוסברג (תעודה 4). במכתב מימי המלחמה בירושלים באפריל 1948 הביע את דאגתו לאחותו, ושיתף את אביו בחשש מפני סיבוכים בעת הפינוי של הצבא הבריטי, ולעומת זאת כתב "הנני שקט לגבי הערבים" (תעודה 8).

בימי ההפוגה השנייה, באוגוסט 1948, נשא רבין לאישה את לאה שלוסברג, או בלשונו – הם החליטו "לתת לחברות הממושכת" ביניהם "תוקף חופתי" (פנקס שירות, עמ' 63). טקס הנישואין נערך בתל אביב, וכדבריו בזיכרונותיו היה הטקס מלווה ב"קצת התרגשות, מעט עצבים – והרב המאחר" (שם). עד 1952 התגורר הזוג הצעיר בבית הוריה של לאה בתל אביב, ובשנה זו עברו לביתם בצהלה. בשנת 1950 נולדה הבת דליה ובשנת 1955 נולד הבן יובל.

קובץ מכתבים ששלח לאביו ולאחותו בשנת 1953, בעת שהייתו בהשתלמות צבאית באנגליה, הוא העדות היחידה כמעט על קורותיו בשנה זו. רק קומץ מכתבים אלה מתפרסם בכרך (תעודות 56–60, 62). במכתבים אלה שיתף רבין את אחותו ואביו בחוויות הקטנות והיומיומיות שלו ושל בני המשפחה, החל בתיאור פרטני של מראה הבית שגרו בו, דרך צעדי הקליטה של לאה ודליה וכלה בחשיפה כנה של מגבלותיו בידיעת השפה האנגלית לעומת לאה ודליה, שהיא "כבר האנגלייה שבמשפחה" (תעודה 60). קובץ זה מצטרף למכתבים נוספים שכתב רבין למשפחתו בנסיעותיו לחוץ לארץ במהלך השנים, שמקצתם מופיעים בכרך זה. מכתבים אלה מגלים כיצד נחשף "צבר" ישראלי אל נופי העולם הרחב ושכיות החמדה שלו. בגלריה הלאומית בלונדון התרשם רבין במיוחד מתמונתו של רמברנדט "פורטרט של יהודי" (תעודה 57). וכשהגיע בפעם הראשונה לקנדה, בשנת 1954, הוא הרגיש "פשוט עוול משווע" על העושר והמרחב "לעומת דלות מדינתנו" (תעודה 69). קלגרי הייתה בעיניו "שווייץ של אמריקה", וונקובר – "אחת הערים היפות", המזכירה את חיפה "כמובן בממדים יותר קטנים". במכתביו במהלך השנים שילב רבין בתיאור חוויותיו הערכות אישיות והתבוננות על עולם העשייה שלו, תחילה העשייה הצבאית ואחר כך פעילותו הדיפלומטית והמדינית.

איש צבא בימי מלחמת העצמאות ושיחות שביתת הנשק

דרכו הצבאית של רבין החלה שנים אחדות לפני מלחמת העצמאות, וכשפרצה המלחמה, לאחר החלטת החלוקה ב־29 בנובמבר 1947, הוא היה קצין המבצעים של הפלמ"ח. רבין עסק באותה עת בתיאום פעולות של הפלמ"ח עם המטה הכללי, בהעברת מידע מודיעיני, בגיוס והדרכה ובשאר תפקידי מחלקת המבצעים של מטה הפלמ"ח, שנקרא באותם ימים "המועצה".

בראשית אפריל 1948 הצטרף רבין לכוח "הראל" שהתארגן בפרוזדור ירושלים לאחר פירוקה של חטיבת "נחשון". באמצע אפריל הוא מונה למפקד מטה "הראל", והוטל על כוחותיו לפתוח את הדרך לירושלים, לאבטח אותה ולארגן שיירות לעיר. זמן קצר לאחר המינוי נדרש רבין לארגן משלוח שיירה לירושלים ולהעלות את כוחותיו לעיר למבצע "יבוסי" לכיבוש אזורים בירושלים ובסביבותיה בפיקודו של יצחק שדה. רבין סבר שיש לדחות את משלוח השיירה ולהשלים לפני כן את כיבוש הכפרים והבסיסים הערביים שבדרך לירושלים, אך עמדתו לא התקבלה. השיירה יצאה לעיר ב־20 באפריל ונפגעה קשות (תעודה 6 והערת הפתיחה לתעודה).

התעודות שנבחרו לייצג את פעילותו של רבין במערכה על ירושלים (תעודות 7–10) הן רק קומץ מתעודות רבות, בעיקר מברקים, שנשלחו ממפקדת המטה. תעודות אלה משקפות מעט מקשיי הלחימה בעיר, ממצוקת המחסור בנשק ומן המחלוקות על החלטות שהתקבלו במהלך המלחמה, ושעד היום נתונות בוויכוח בין היסטוריונים.

אחת מהן היא המחלוקת עם מפקד ירושלים, דוד שאלתיאל, על הגנת העיר ובמיוחד על הפריצה לעיר העתיקה. מסקנתו של רבין תוך כדי הלחימה כי "הכרחי החלפת הפיקוד על העיר מיד" מבטאת את המתח בין "עציוני" ל"הראל", שנבע לדעת רבין מקיומן של שתי חטיבות שהתיאום ביניהן לא היה ברור וחד־משמעי (תעודה 13). במחלוקת זו באו לידי ביטוי בעיות בארגון הצבא ומאבקם של מפקדים בעת מלחמה לתפוס את מקומם בצמרת הפיקוד.

בראשית יוני סיים רבין את תפקידו בירושלים והתמנה לסגנו של יגאל אלון בתפקידו הקרבי כמפקד הפעולות בגזרת לטרון. רבין היה מעורב בכל פעילות מטהו של אלון ובכלל זה: פרשת "אלטלנה", מבצע "טיהור" לפירוק גדודי האצ"ל ומניעת מעבר אנשיהם לירושלים (תעודה 12 והערת הפתיחה לתעודה) וספיחי הכיבוש של רמלה ולוד (תעודה 14).

באוגוסט 1948 סיים אלון את תפקידו בגזרה זו והתמנה למפקד חזית הדרום, וכעבור זמן קצר היה רבין לקצין המבצעים של מטה החזית ולמעשה סגנו של אלון. הוא מילא תפקיד מרכזי בניהול המערכה בנגב במבצע "יואב" ("עשר המכות") לשחרור הנגב מן המצור ובמבצע "חורב" (מבצע "ע") להוצאת הצבא המצרי מגבולות ארץ־ישראל. לימים העידו קצינים שהשתתפו במבצעים אלה כי רבין היה המוח בתכנונם (ריאיון עם ישכה שדמי, 24 במרס 1998, גנזך המדינה). התפיסה הצבאית שהנחתה את תכנון מבצע "יואב" הייתה שיש לרכז בשלבים הראשונים את עיקר המאמץ בהשמדת כוחות מצריים ולא בתפיסת שטח (ראו פקודת המבצע, תעודה 16). לימים הסביר רבין כי מן הניסיון שנצבר עד לתכנון מבצע זה התברר כי כיבוש שטח ולחימה ב"גישה ישירה" אינם מקדמים את המצב הצבאי; על כן נקטו במבצע "יואב" טקטיקת לחימה של "גישה עוקפת", והכוונה הייתה לתקוע כמה טריזים בין הכוחות המצריים ועל ידי כך לנתק אותם זה מזה (י' רבין, "הגישה העוקפת במלחמת העצמאות", מערכות 151 [אפריל 1963] עמ' 7–12, 34). המבצע החל בהפצצות של חיל האוויר על אל־עריש ועזה, אך הוא לא התנהל על פי התכנית שנקבעה בפקודת המבצע, עקב כישלון ההתקפה על עיראק אל־מנשיה. מפקדי המבצע החליטו לוותר באותו שלב על כיבוש המקום ולהתרכז ב"משלטי הצומת", שכיבושם עתיד היה לאפשר את פתיחת הדרך לנגב ואת כיבוש באר שבע (ראו הערת הפתיחה לתעודה 16 ומפה בעמ' 32). לימים השתבח רבין ביכולתו של הפיקוד להתאים את הלחימה לתנאים שהשתנו ולא לקבל את הצעת המטכ"ל לשוב ולתקוף את עיראק אל־מנשיה (פנקס שירות, עמ' 68–71).

בסיום המבצע נותרה חטיבה מצרית נצורה בכיס פלוג'ה (כיום צומת פלוגות), ובחודשים הבאים ניסו כוחות צה"ל לפרוץ אל הכיס ולמנוע מן הכוחות המצריים להיחלץ ממנו. פקודות מבצע רבות בחתימתו של רבין יצאו מן המטה בעניין זה (תעודה 18), אך כוחות צה"ל הצליחו רק לצמצם את היקף הכיס. המצרים לא נכנעו והכיס נשאר קלף מיקוח עד לשיחות שביתת הנשק עם מצרים.

השתתפותו של רבין בתכנון מבצע "חורב" (תעודה 20 והערת הפתיחה לתעודה) ובניהולו העשירה את הניסיון הצבאי שלו והוסיפה נדבך חשוב לעיצוב תפיסתו הצבאית. מבצע "חורב" היה המבצע הגדול

ביותר של מלחמת העצמאות ושולבו בו כוחות חי"ר, שריון, אוויר וים. הוא נועד להוציא את הצבא המצרי אל מחוץ לגבולות ארץ-ישראל ולהבטיח את שליטת ישראל בנגב, לאלץ את מצרים לסיים את המלחמה, ולשפר את עמדות המיקוח של ישראל לקראת אפשרות של ניהול שיחות על שביתת נשק. תכנית הפעולה לתקוף בשלוש זרועות לכיוון עזה, עסלוג' ועוג'ה צלחה רק בחלקה. המתקפה על עזה לא עלתה יפה. לעומת זאת הסתיימה המתקפה על עסלוג' ועל עוג'ה בהצלחה רבה והכוחות אף נכנסו ללא תיאום עם המטכ"ל אל תוך סיני, כבשו את אבו עגילה והגיעו עד למבואות אל-עריש. הצלחת מהלך צבאי זה עוררה התנגדות בין-לאומית, ובעקבות החלטת מועצת הביטחון והסכמת המצרים לפתוח בשיחות על שביתת נשק נאלצו הכוחות לסגת מסיני כעבור ימים אחדים ולהפסיק את האש. המשימה להוציא את הכוחות המצריים מעזה ומרפיח לא הושגה. אלון, רבין ומפקדים אחרים, שביקשו להכניע את הצבא המצרי, התקשו להשלים עם הגזרה לסגת מסיני, אך נאלצו לציית להחלטת הדרג המדיני בראשות בן-גוריון. שנים רבות עוד העלו את הטענה שלו ניתן להם לסיים את המבצע "ייתכן ומלחמת העצמאות הייתה מסתיימת אחרת" (פנקס שירות, עמ' 73).

רבין הוא שנבחר להודיע ללוחמים על ההחלטה ולשכנע אותם לסגת אל מעבר לגבול הבין-לאומי. לקח הנסיגה מסיני ליווה אותו בהמשך דרכו הצבאית. בדיונים רבים המתפרסמים בכרך זה חזר וטען שלא ניתן להחזיק בשטח כבוש מעבר לגבול הבין-לאומי בנתוני המערכת הבין-לאומית. ועוד לקח ליווה אותו ממבצע "חורב": הצורך בבניית דרג ביניים לתיאום בין זרועות וחטיבות בקרב תנועה המשתרע על שטחים נרחבים, או כדבריו בישיבת המטכ"ל באוגוסט 1949 – "צריך להתחיל ליצור מטות, לאמן אנשים ולחשוב במושגים של בניין יחידות טקטיות יותר גבוהות מחטיבה".

מבצע "חורב" סיים את המלחמה עם מצרים והוביל לפתיחת שיחות שביתת הנשק ברודוס. אלון, מפקד חזית הדרום, וחבריו לנשק התנגדו לקיום השיחות וטענו שאין לנהל משא מתן עם המצרים לפני שיפנו את כל כוחותיהם מרצועת עזה. אלון הציע שרבין ישתתף בשיחות במקומו. רבין הצטרף למשא ומתן באיחור מה. ובשלב שבו נקלע למשבר על פירוז אזור עוג'ה (כיום ניצנה) ומסירתו לשלטון האו"ם, הוא מיהר לדווח לאלון (תעודה 21). הוא התריע על שחברי המשלחת, פרט לידין, מוכנים לוותרים "רק על מנת להשיג את ההסכם עם המצרים", והציע לאלון להיפגש עם ידין, שיצא לביקור שכנוע בארץ. רבין סבר "שהמצרים נזקקים ביותר להסכם שביתת הנשק שיוציא את הבריגדה מהכיס ויפחית את הכוחות בגזרת החוף", ועל כן ביקש להמתין ולא לוותר על עוג'ה וסביבותיה. ידין סבר כמוהו, אך הוא לא הצליח לשכנע את הצמרת המדינית והביטחונית, והסכם שביתת הנשק עם מצרים נחתם ב-24 בפברואר 1949.

רבין לא נכח בטקס החתימה. הוא ביקש לשחרר אותו לפני סיום השיחות, שכן לא רצה להיות נוכח בחתימה על "תעודת ויתור" – כדברי אלון – על עוג'ה. הוא גם היה עסוק בתכנון מבצע "עובדה", ומלבד זאת שבע כדבריו "את הדיפלומטיה והפוליטיקה עד למעל" הראש (תעודה 21). אף על פי כן, השיעור בניהול משא ומתן שלמד באותן שיחות הטביע את חותמו על השיח המדיני של רבין. כשהגיע לווינגטון בשנת 1968 שב והשתמש במושג "שיחות רודוס" כדגם מוצלח לניהול שיחות עם המצרים והרבה לספר מניסיונו באותן שיחות.

חסן אלון לרמטכ"ל, 1949–1967

לאחר שהסתיימו המבצעים הגדולים של מלחמת העצמאות התפנה המטכ"ל לארגן את הצבא ולהתאימו לימי רגיעה ושביתת נשק. יחידות פורקו וצומצמו, חיילים שוחררו, הוקם מערך המילואים ושונה ארגון הכוחות של החילות השונים, מפקדים פרשו ואחרים התמנו. שתיים מחטיבות הפלמ"ח פורקו, ובסוף יולי 1949 נפל הפור גם על החטיבה השלישית, חטיבה 12, שרבין פיקד עליה מאז יוני 1949. רבין התקשה לקבל את ההחלטה וניסה, ללא הצלחה, להעביר את רוע הגזרה (תעודה 25). הוא הביע חשש כי יש

נימוקים נגד החטיבה "בגלל מוצאה הפלמ"ח", ואולי אף סיבות אישיות נגדו, אך הרמטכ"ל יעקב דורי הרגיע אותו כי אין בהחלטה "אף שמץ של אי הערכה כלפיך".

באוגוסט 1949 התמנה רבין ל"ממלא תפקיד אלוף מפקדת הדרום" במקומו של יגאל אלון, שיצא לחופשה, אולם כעבור חודשיים פינה את התפקיד למשה דיין, שהתמנה לאלוף מפקדת הדרום. כחבר נאמן מיהר רבין לדווח לאלון על המינוי של דיין וביקש לברר אם הוא נעשה "לאחר שאתה נשאלת. מאחר שאני כבר פניתי בנידון לרמטכ"ל" (ראו דורי אל רבין, 25 באוגוסט 1949, ארכיון צה"ל, 1022/50/23 ותעודה 26).

החשדנות של רבין כלפי הרמטכ"ל אפיינה מפקדים רבים מיוצאי הפלמ"ח. מטה הפלמ"ח פורק עוד בספטמבר 1948, ועם סיום המלחמה וארגון הצבא הפכו רוב חטיבות הפלמ"ח הסדירות לחטיבות מילואים, מגויסים שוחררו, ונוצר אי שקט בין המפקדים שחיפשו את דרכם בצבא. אחדים נאלצו לפרוש, לאחרים הוצעו מינויים שלא רצו בהם (תעודה 26), והיו שהשתלבו במערך החדש ובהדרגה טיפסו בסולם הדרגות והגיעו לתפקידים בכירים בצה"ל.

רבין היה באותם ימים צעיר בן 27 והוא בחר להישאר בצה"ל ולהמשיך במסלול התקדמות בצבא. בנובמבר 1949 היה למפקד בית הספר למפקדי גדודים, ובראשית 1951 התמנה לראש מחלקת מבצעים באגף המטה הכללי והפך אותה לאחד ממוקדי עבודת הרמטכ"ל. לאחר שנתיים בתפקיד זכה רבין להוקרה ולהערכה רבה מצד הרמטכ"ל וראש אג"ם (הערת עורך מס' 55), ויצא בסוף נובמבר 1952 להשתלמות בת שעה חודשים בבית הספר לקציני מטה של הצבא הבריטי בקמברלי שבאנגליה. בתום ההשתלמות הצבאית תכנן רבין להאריך את שהייתו באנגליה ולהתחיל בלימודים באוניברסיטת לונדון. הרמטכ"ל לא אישר את בקשתו, והחלטה זו גרמה לו עגמת נפש רבה (תעודה 62 והערה 1 שם). דעתו נחה רק בדצמבר 1953, כשדיין התמנה לרמטכ"ל והציע לו לעמוד בראש אגף ההדרכה במטה הכללי בדרגת אלוף.

באפריל 1956 התמנה רבין לאלוף פיקוד הצפון, וכמו יתר האלופים נטל חלק פעיל בדיוני הרמטכ"ל, וניהל את הגזרה הצפונית שהיה אחראי לה. ב־28 באפריל 1959 התמנה רבין לראש אגף המטה הכללי. מינויו לתפקיד לא היה מובן מאליו. לאחר שלוש שנים בתפקיד אלוף פיקוד הצפון הוא התכונן לפרישה מצה"ל וללימודים באוניברסיטת הרוורד. זעזועים וחילופי גברי בצמרת צה"ל בעקבות תרגיל גיוס פומבי ("ליל הברווזים") בראשית אפריל הביאו למינויו לראש אג"ם, והוא קיבל את התפקיד מידי הרמטכ"ל המכהן חיים לסקוב (ראו בהרחבה הערות הפתיחה לתעודות 81, 105). כעבור שנתיים סיים לסקוב את תפקידו, אך רבין לא זכה לקבל את נס הרמטכ"ל מידיו של בן־גוריון. בן־גוריון העדיף את צבי צור על פניו (הערת עורך מס' 123), ו"מצא לנכון" להסביר לרבין את החלטתו. בן־גוריון הבהיר לו את נימוקיו והזכיר לו שני "עווונות", כפי שכתב רבין לחברו הטוב עוזי נרקיס: "הראשון העובדה שהפרתי פקודתו והלכתי בשעתו לכנס הפלמ"ח [...] השני, הוא חושב שאני קצת זהיר". רבין לא קיבל את הטענה בדבר הזהירות ואמר לו "שהוא טועה לחלוטין" בעניין זה (תעודה 121). בן־גוריון רשם ביומנו שרבין לא נפגע ממינוי של צור, אך אמר לו בשיחתם שהוא שמע "כאילו אין אני רוצה שיישאר בתפקידו [ו]אמרתיו לו שזו רכילות טפשית שאין לה שחר" (יומן בן־גוריון, 1.12.1960, ארכיון בן־גוריון) לדברי רבין בן־גוריון המליץ לו להישאר בצבא והוא גילה כלפיו "ידידות וחיבובות רבה ביותר" (תעודה 121).

בינואר 1961 התמנה רבין גם לסגן הרמטכ"ל, נוסף על תפקידו כראש אגף המטה הכללי. שני התפקידים שמילא למעלה מארבע שנים הרחיבו את שטחי פעילותו והציבו אותו בצומת קבלת ההחלטות של צה"ל. רבין צבר ידע בנושאים צבאיים ומדיניים והעמיק את ניתוחיו והערכות המצב שלו, כפי שהדברים משתקפים במכתביו לנרקיס (תעודה 133) ובדבריו בישיבות הרמטכ"ל. במסגרת תפקידו יצא רבין במהלך השנים לספורים ולהשתלמויות בארצות־הברית, ובהם הכיר מערכות נשק חדישות, ובישיחות שונות בנושאי רכש בארצות־הברית ובמדינות אירופה ביסס את ידיעותיו, ולעמדותיו בתחומים אלה היה משקל בדיונים השונים.

בארבע השנים וחצי שחלפו מאז מינויו לראש אג"ם הצליח רבין לבסס את מקומו בצמרת צה"ל ולרכוש את אמונו של שר הביטחון, אך מערכת היחסים בינו לבין הרמטכ"ל צבי צור ערערה לזמן מה את

הביטחון במינויו לתפקיד הרמטכ"ל. צור ביקש להאריך את תקופת כהונתו כרמטכ"ל והודיע לרבין בראשית 1963 על כוונתו להעביר אותו מתפקידו ולמנות במקומו את חיים בר-לב. רבין ביקש לברר את עמדתו של בן-גוריון ונפגש אתו לשם כך בסוף פברואר 1963. בן-גוריון אישר שבדעתו להאריך את כהונתו של צור והמליץ לרבין לצאת ללימודים "כי זוהי ההזדמנות האחרונה שלך". הוא הבטיח ש"משרת הרמטכ"ל שמורה לו" והשאיר לרבין את הבחירה אם לצאת באותה עת ללימודים. רבין הבהיר כי המצב הביטחוני אינו מתאים לפרוש ללימודים והוא בחר להמתין עד לקבלת תפקיד הרמטכ"ל. השתלשלות האירועים בארץ חודשים ספורים אחרי השיחה שינתה את נסיבות מינויו (ראו פנקס שירות, עמ' 111-113 והשוו יומן בן-גוריון, 26.2.1963, ארכיון בן-גוריון).

ביוני 1963 הסתיימה תקופה בתולדותיה של מדינת ישראל. בן-גוריון פרש לשדה בוקר ולוי אשכול תפס את מקומו. רבין, כמו יתר האלופים בצה"ל, ראה בהתפטרותו של בן-גוריון "אסוף" לצבא, שיישאר ללא מנהיג בשנים מכריעות. הוא נפגש עם בן-גוריון בלוויית מאיר עמית וניסה לדבר על לבו שלא יפרוש. דבריו של רבין "נגעו עמוק" ללבו של בן-גוריון והוא רשם ביומנו: "בקושי החנקתי את רגשותי ודמעותי" (יומן בן-גוריון, 16.6.1963, ארכיון בן-גוריון). בן-גוריון המליץ לאשכול על מינויו של רבין, אך עד ספטמבר 1963 לא היה ברור המועד שבו יקבל את התפקיד (תעודה 144). בסופו של דבר הוא מונה לרמטכ"ל ב-1 בינואר 1964. במכתב ליצחק בראון הודה כי עבר "תקופות לא קלות שבסיכומן הוכח שיש ערך להתעקש על עמדות עקרוניות", ותוצאות "מלחמות היהודים" הסתכמו במה שרצה, אף "שאצטרך לשלם ולכסות צ'קים שנחתמו על ידי קודמי בנושאים פרסונליים" (תעודה 149).

כדרך שנהגו קודמיו הצהיר רבין כבר בפגישתו הראשונה עם סגל הפיקוד הבכיר של הצבא שהוא יקבל החלטות בנושאי ארגון ומינויים בצה"ל שרבות מהן לא תהיינה מקובלות (תעודה 148). הוא ביצע כמה מינויים עם כניסתו לתפקיד ובמהלך כהונתו, וצירף לצמרת צה"ל מפקדים שהעריך את כישורונם וסמך על שיקול דעתם. כבר בינואר 1964 מינה את אהרון יריב לראש אגף המודיעין, ובאפריל מינה את מתי פלד לראש אגף אפסנאות. בנובמבר מינה את ישראל טל למפקד גיסות השריון. הוא המליץ לראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול למנות את אריאל שרון לראש מטה פיקוד צפון ואת רחבעם זאבי לעוזר ראש אג"ם, ושני המינויים נכנסו לתוקפם במהלך 1964. לעומת זאת נחל אכזבה מאחר שלא הצליח למנות את עמוס חורב לראש אגף לפיתוח אמצעי לחימה כפי שביקש (תעודה 151). מאפריל 1964 מילא רפאל אפרת את תפקיד ראש לשכת הרמטכ"ל והוא ליווה את רבין עד לאחר מלחמת ששת הימים. בחודשים האחרונים לכהונתו ניהל את הלשכה שמואל גת.

ארבע השנים שבהן כיהן רבין בתפקיד הרמטכ"ל נכרכו בזיכרון ההיסטורי עם מלחמת ששת הימים ואירועי השבועות שקדמו לה. התעודות המובאות בכרך מרחיבות את היריעה. הן חושפות את ההתמודדות של רבין עם פעולות החבלה של ארגון הפת"ח, עם תהליכי ההסלמה בגבולות ובעיקר בגבול הצפון ואת תרומתו להתעצמות של צה"ל ולבניית כוחו.

עם מינויו לרמטכ"ל היה רבין לשותף בקבלת החלטות לא רק בתוך הצבא. הוא השתתף בדיונים שבהן נקבעה המדיניות הצבאית והביטחונית של ישראל. גוף חשוב שבו התקבלו החלטות היה הפורום המצומצם של הישיבות השבועיות עם שר הביטחון וראש הממשלה אשכול, שבהן דנו בנושאים ביטחוניים וצבאיים חיוניים של מדינת ישראל. הקרבה שנוצרה בפגישות אלה עם אשכול, בין השאר בזכות אופיו הנוח והידידותי, עיצבה את דרכו של רבין והשפיעה על ההחלטות בתחומים אלה בכל תקופת כהונתו. השניים יצרו מערכת יחסים חברית שהייתה מושתתת על אמון וקרבה, ושהקרינה על מעמדו של רבין. מערכת זו השפיעה על השתלשלות האירועים בימים שקדמו למלחמת ששת הימים שבהם גם השתתף רבין בחלק משיבות הממשלה וועדת השרים לענייני ביטחון. ההישענות של אשכול על רבין בענייני צבא וביטחון ונטילת האחראיות מצד רבין לא עמדו בעת משבר, כשחש שעומס אחריות רב מדי מוטל עליו.

בניית הכוח ותורת הביטחון, 1949–1967

חינוך והדרכה – דמות המפקד

ההזדמנות הראשונה שניתנה לרבין לעצב את יסודות ההדרכה בצה"ל הייתה בשנה שבה פיקד על בית הספר למפקדי גדודים. בית הספר הוקם בראשית 1949 בידי חיים לסקוב, שהיה יוצא הצבא הבריטי. לסקוב העריך את ניסיון הלחימה של יוצאי הפלמ"ח והציע לרבין לצרף לסגל המפקדים של בית הספר חברים מן הפלמ"ח שיתרמו מניסיונם ומידיעותיהם לבניית תורת הלחימה של צה"ל.

רבין צירף כמה מחבריו לדרך (הערת הפתיחה לתעודה 29), ויחד אתם גיבש במהלך 1950 את יסודות תורת הלחימה של צה"ל. דוגמה לכך יש במסמך על עקרונות המלחמה שבו ניסח רבין שורה של עקרונות יסוד של החשיבה הצבאית והמחיש את הדברים מניסיון מלחמת העצמאות והמאבק בבריטים (תעודה 29).

צה"ל הורכב ממפקדים בעלי מסורות שונות, ורבין שאף לגבש במהלך הקורס תורה אחת. הוא ביקש להנהיג סדרי חשיבה הגיוניים ואחידים וליצור שפה משותפת לניתוח הבעיות הצבאיות. לימים אמר ישראל טל כי רבין היה בין היחידים ממפקדי הפלמ"ח שהייתה לו תורה סדורה ו"שיטתיות", וכי הוא ניחן ב"עליונות אינטלקטואלית צבאית" על חבריו. צבי זמיר, שהדריך בבית הספר, ציין את הסדר שהכניס רבין לניהול בית הספר ואת תרומתו לכינון דור מפקדים עם שפה משותפת (ראיונות עם ישראל טל, 6 בינואר 1998; עם צבי זמיר, 17 בפברואר 1998, גנזך המדינה).

כעבור שנים אחדות, בסוף 1953, החליט דיין לקדם את רבין ולמנות אותו לראש מחלקת ההדרכה ולהפוך את המחלקה לאגף במטה הכללי. ההחלטה הייתה חלק ממדיניותו של דיין להמשיך לשפר את רמתו של חיל הרגלים ולצרף למטה הכללי קצינים שהיו מפקדי יחידות קרביות במלחמת העצמאות.

רבין שינה את פניה של ההדרכה בצה"ל והצליח בימי כהונתו לקבוע רמות גבוהות בכל אחד מתחומי עבודתו של האגף. הוא שם דגש על משמעת, על דמות המפקד, על קביעת שפת הדרכה פשוטה ומובנת ועל לימוד של תורות לחימה ושיטות הדרכה בצבאות אחרים, ויצר את תשתית ההדרכה בצה"ל לשנים רבות.

בכמה מהתבטאויותיו במסמכים משתקפת התפיסה שהדריכה אותו ואת דמות המפקד שביקש לכוון. בראש ובראשונה רצה לבער את התפיסה "שאפשר להגיע למוח דרך הרגליים בלבד" וייחס חשיבות רבה ללימוד ולהשתלמויות בארץ ובחוץ לארץ. לאחר סיור עם מתי פלד בקיץ 1954 בבתי ספר לפיקוד ומטה ובמתקנים צבאיים באירופה ובאמריקה (הערת עורך מס' 67) שיגר קצינים בכירים אחרים להשתלמויות בחוץ לארץ. רבין למד מניסיונו שלא הכל נמצא ראוי לחיקוי, בגלל השוני בגודל הצבאות, במסורות הצבאיות ובהרכב האנושי של החיילים, אך "יש חשיבות רבה לעצם העובדה של יציאה לעולם הצבאי הרחב [ולפגישה עם קצינים, מתקני צבא ויחידות צבאיות סדירות בעלות מסורת ועבר של מאות בשנים" (תעודה 77, ראו גם תעודות 72, 73).

במהלך סיורם בחו"ל הצטרפו רבין ופלד לביקור של הרמטכ"ל דיין בארצות-הברית כדי ללמוד על החידושים והשינויים הצפויים בשדה הקרב בעקבות פיתוחו של הנשק הגרעיני. הם גם בחנו מקרוב שיטות הדרכה, תכניות אימון ושיטות לימוד במגמה ליישם אותן בצה"ל. בעקבות הביקור הוחלט לשלב במסלול הכשרתם של הקצינים בצה"ל קורס צניחה או קורס לוחמה זעירה (קומנדו). קורסים אלה שיפרו את רמת הלחימה של היחידות הקרביות בצה"ל. ארגון הקורסים הוטל על אגף ההדרכה (תעודה 73). במחזור מיוחד עברו את הקורס חברי המטכ"ל ובהם רבין עצמו.

בהזדמנויות רבות עמד רבין על חשיבות עיצובו של המפקד הצעיר. הוא אמר למשל כי אינו רוצה מפקד בדגם של קצין הסברה אלא מבקש ליצור מסגרת שבה כל פרט ופרט יקבל על עצמו אחריות. הוא הדגיש את יכולת המחשבה העצמית והבהיר שהקצין יגיע אליה רק אם "ילמד בעצמו דרך עצמו" (הערת הפתיחה לתעודה 72).

רבין נתן תשומת לב מיוחדת לבחירת הקצין שיפקד על בית הספר לקצינים ובחר בישראל טל. כשניסה לשכנע אותו לקבל את התפקיד כתב לו כי אינו "זקוק לקצין היודע להרבות דיבור בנושאים 'פדגוגיים' המרחפים בשמים מבלי יכולת ליישם במציאות, אלא לקצין המסוגל להפוך הלכה למעשה בכל השטחים – הפיקודי, ההדרכתי והחינוכי כפי שהם חייבים למצוא את ביטויים בצה"ל". באותו מכתב שיתף את טל במאבק שהוא מנהל לעיצוב שפה צבאית "פשוטה ומובנת ולא שפה תנ"כית ומסובכת", כשם שבאנגליה השפה הצבאית איננה בנויה על "השפה השקספירית" (תעודה 72).

בתפקידיו השונים במסלול הצבאי הדגיש רבין פעמים רבות את אחריותו של המפקד לפקודיו ולמתרחש תחת פיקודו. לא פעם הטיל על מפקדים את האחריות לתקלות שאירעו ביחידותיהם ונמנע מהטלת אשמה על הדרגים הנמוכים ועל החיילים הפשוטים. למשל בתחקיר על תקרית באזור תל דן התרשם כי היו סדרים לקויים במחלקה ובניהול התקרית, ואמר למפקדים כי איננו "מאשים את החיילים" וכי "בראש וראשונה זו אשמת המפקדים", והוסיף: "אני לא בעד זה שנחפש את האשמה בדרג הנמוך ביותר" (תעודה 91 וראו גם תעודות 150 ו-155). וכך נהג גם בעצמו ולא נמנע מלהודות בטעותיו כמו בפעולת סמוע נגד ירדן בנובמבר 1966 (תעודה 175).

תורת הביטחון – גישה הגנתית-התקפית בראשית שנות החמישים

רבין מילא את תפקיד ראש מחלקת המבצעים בשנים 1951–1952, בימי כהונתו של הרמטכ"ל יגאל ידין. באותם ימים גובשו דפוסי המחשבה הצבאית של צה"ל ונידונו עיקרי תורת הביטחון. רבין היה שותף פעיל בתהליך זה והביע את עמדותיו בניירות עבודה שהכין לשיבות המטכ"ל, ושחלקם מובאים בספר. הוא הציג עמדות משלו בדיונים אלה, לפעמים בניגוד לדעת הרוב (תעודות 34, 44).

בדיון על מעמדו של חיל האוויר במרס 1951 חלק על העמדה שעליונות אווירית בפתיחת המלחמה היא "תנאי גורלי" להצלחתה. הוא הציג להיערך גם לאפשרות שבנתונים מסוימים לא תהיה עדיפות ברורה לאחד מן הצדדים והמטוטלת תיטה פעם לכאן ופעם לכאן. באותה הזדמנות הביע עמדה נחרצת בעד כפיפותו של חיל האוויר למטה הכללי, וטען, בניגוד לעמדת חלק מעמיתיו, כי את המטרות ואת סדר העדיפויות של לחימת חיל האוויר יקבע רק המטה הכללי.

תפיסת הביטחון של צה"ל נשענה בראשית שנות החמישים על גישה הגנתית-התקפית, שביסודה עמדה ההנחה שהמלחמה הבאה תפרוץ ביזמה ערבית, וששימתו הראשונה של צה"ל תהיה לבלום תחילה את המתקפה ורק לאחר מכן להעביר את הלחימה אל שטח האויב. כדי להבטיח הכרעה מהירה בשלב המתקפה נדרש ריכוז מאמץ במקום אחד והעברתו על פי הצורך ובהפתעה גמורה מגזרה לגזרה. תפיסה זו חייבה גמישות וניידות של הכוחות ובניית דרגי פיקוד מתאימים לניהול הלחימה.

לאור גישה זו הכין רבין לקראת דיון במטכ"ל בשלהי 1951 על מבנה צה"ל הצעה לשינויים במבנה הצבא. הוא הציג במסמך, שנכתב בין השאר על פי הלקח של מבצע "חורב", להקים דרג ביניים, אוגדה – "שתהיה מסוגלת לפעולה טקטית ממושכת ובכמה צירים", ושמבחינה לוגיסטית תהיה "דרג תיאום וביקורת בלבד". רבין הציג לקיים את האוגדה בימי שלום ובימי מלחמה, אך הצעתו לא התקבלה באותו דיון אלא רק בשנת 1954 (תעודה 44 והערות הפתיחה לתעודה).

מעמדו של השריון

במחלוקת במחצית השנייה של שנת 1956, לפני מבצע סיני, על תפקידו של השריון בשדה הקרב ועל קביעת מקומו במערך הכוחות של צה"ל החזיק רבין בעמדת דיון ורוב חברי המטכ"ל; לעומתם התייצבו מפקדי השריון, שגרסו שלשריון התפקיד המכריע במלחמה (תעודות 83, 84, 89 והערות הפתיחה לתעודות). מפקדי השריון לסקוב ומאיר זורע טענו שבמלחמה הצפויה עם המצרים יש להפעיל בשלב הראשון של

הלחימה את השריון בהתקפה מרוכזת וכך להשיג הכרעה. לסקוב ייעד לחיל הרגלים תפקיד של כיבוש שטח אחרי קרב השריון וביסוס קו חזית להמשך לחימת השריון. הוא הדגיש את חשיבותו של פיקוד אחד שינהל את הקרב, והציע להקים אוגדה משורינית בת שלוש חטיבות שריון, שתהיה משוחררת מתפקיד הגנה וסיוע לחיל רגלים. התביעות של מפקדי השריון להקצאת כוח אדם ומשאבים בנתונים התקציביים שלפני מבצע סיני הייתה על חשבון יחידות היבשה האחרות, ועל כן הן לא התקבלו על דעתם של דיין ושל רוב חברי המטכ"ל, ובהם רבין, שציידו בהקמת אוגדות משולבות של שריון וחיל רגלים. דיין ותומכיו היו מושפעים מניסיון הלחימה של חיל הרגלים במלחמת העצמאות ועדיין לא עמדו על השינויים הצפויים בתורת הקרב בעקבות קליטת טנקים חדישים שהגיעו מצרפת. הם לא קיבלו את גישתו של לסקוב שהשריון ישמש כוח מחץ להכרעת הקרב, וסברו שחיל רגלים בשילוב מסורתי עם כוח שריון יצליח לעמוד בקרב הבלימה, ושבשלב ההכרעה יתקוף השריון בסיוע חיל רגלים. המחלוקת, שהובאה בסופו של דבר להכרעתו של בן-גוריון, לא הייתה נקייה ממאבקי כוח בין המפקדים על הקצאת משאבים.

במבצע סיני הופעל השריון באוגדות משולבות עם חיל רגלים, אך תוצאות הלחימה הוכיחו יותר מכל דיון שתפיסתם של אנשי השריון הייתה נכונה, ושהשריון "תפס את מקומו של חיל הרגלים כמלכת הקרב" והיה לכוח היבשתי העיקרי". דיין וחבריו נאלצו להודות אחרי המלחמה "שהשריון עשה את רוב העבודה". ההכרה בתפקידו של השריון בעקבות מבצע סיני לא מנעה מחלוקת על מקומו במערך הכללי של צה"ל זמן קצר לאחר המלחמה. לסקוב, אלוף פיקוד הדרום באותה עת, הציע להקים אוגדה משורינית קבועה שתוביל לשינוי בשיטת הלחימה בשדה הקרב, אך הוא נתקל בהתנגדות של חלק מחברי המטכ"ל ובהם רבין, שתמך באוגדה ככוח משימה משולב, אך לא באוגדה משורינית קבועה (תעודה 89 והערות הפתיחה לתעודה). עברו עוד שנים רבות עד שהוקמה האוגדה המשורינית הקבועה בצה"ל.

שינויים בתורת הלחימה בשנות השישים – עקרון ההרתעה והדוקטרינה הסובייטית

שינויים שהתחוללו במערכת העולמית בסוף שנות החמישים ובראשית שנות השישים הקרינו על מערכות היחסים במזרח התיכון, והשפיעו על מצבה המדיני והאסטרטגי של מדינת ישראל ועל היערכות צה"ל ותורת הלחימה שלו.

החדירה הסובייטית למזרח התיכון גברה באותן שנים ואיימה על ביטחונה של ישראל. המודיעין הצבאי הצביע בשנת 1959 על מאבקים פנימיים בעולם הערבי בין מצרים לעיראק, על סכנת הפיכתה של מצרים לגרורה סובייטית ועל דאגה מפני איחודים בעולם הערבי שיהוו סכנה לישראל, כמו פירוק הקהילייה הערבית המאוחדת (קע"ם), שהקימו סוריה ומצרים בפברואר 1958, שעלול להוביל לאיחוד בין סוריה לעיראק. המודיעין העריך שנאצר יסתפק לפי שעה במלחמה קרה נגד ישראל, אך לנוכח התעצמותה הצבאית של קע"ם הגיע למסקנה שבשנת 1962 היא תהיה מוכנה למלחמה (תעודה 106).

על סמך ניתוח של הערכה זו על כל צדדיה קבע רבין – בראשית כהונתו כראש אג"ם, ביוני 1959, ואחר כך בדצמבר באותה שנה – את עמדתו באשר למדיניות ההרתעה של ישראל. הוא הגדיר שלוש עילות למלחמה (קְזוּס בְּלִי): חסימת המצרים, התערבות כוחות זרים בירדן וריכוז כוחות מאיים בגבולות. כדי למנוע משכנותיה של ישראל להפר את המצב הקיים (סטטוס קוו) מוטל על צה"ל, כדבריו של רבין, "בראש וראשונה להרתיע בפני ביצוע פעולות איבה" ולבנות כוח הרתעה שיהיה מסוגל "לא רק למנוע" מתקפה, אלא גם להביא להכרעתו של הצד האחר ולהרס צבאו ומשטרו (תעודה 112).

למרות השקט היחסי בגבולות העריך רבין בפברואר 1960, כרבים מחבריו, "שאינן כל סיכוי לשלום", ושהדרך היחידה הפתוחה לפני ישראל היא לבנות כוח וליצור מסגרת צבאית ש"תשלול [מן הצד האחר] את הרצון להילחם". ואם בכל זאת ירצה להילחם, נהיה "מסוגלים להכות את האויב בפעולה" (תעודה 114). כדי להשיג את ההרתעה היה צורך לצייד את צה"ל בנשק חדיש ולהגדיל את כוח האש שלו בכל החילות

ובמיוחד בכוחות האוויר, השריון והצנחנים. רבין גרס, כעמיתיו במטכ"ל, שעדיפות אווירית היא תנאי ראשון להרתעה. מגבלות התקציב לא אפשרו באותה עת לרכוש רק מטוסים וטנקים חדישים, ורבין היה סבור שבשל הקשיים התקציביים אין כל רע בחידוש ובשיפוץ של כלי נשק ישנים, כולל מטוסים וטנקים, לצד קניית ציוד מתקדם. מפקדי חיל האוויר וגיסות השריון לא הסכימו עמו וביקשו לרכוש רק ציוד חדש ומתקדם (תעודה 106).

בסוף 1959 דיווח רבין בסיפוק לחברו עוזי נרקיס על התכניות בצה"ל לקליטת ציוד חדש בכל הזרועות: צוללות וספינות טורפדו בחיל הים, מטוסים חדשים בחיל האוויר וטנקי סנטוריון בשריון. וכן עדכן אותו על הגדלת מצבת הטייסים, הסבת שתי חטיבות לחטיבות ממוכנות, הגברת האימונים וביצוע תרגיל אוגדתי עם חטיבת שריון, חטיבה ממוכנת וחטיבה מוצנחת (תעודה 111).

בהיותו ראש אג"ם ואחר כך סגן הרמטכ"ל ייחס רבין חשיבות לקרבות אוויר יזומים שבהם יפילו מפעם לפעם מטוס מצרי, "אחת לחצי שנה או שנה", כדי לפגוע ברוח הטייסים המצרים (תעודה 112). הוא הציע לנקוט גם פעולות קרקע יזומות – "מתן מכות שישמרו לתקופה ארוכה יותר את אי הרצון להילחם", "השמדת כוח, כיבוש שטח, או משהו אחר", שיהיה "מכה בעלת אפקט צבאי" (תעודה 114). כמה מקרבות האוויר עם סוריה בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים, הפשיטה הלילית על תאופיק בינואר 1960 ופעולות קרקעיות אחרות הן דוגמאות לתפיסה זו (תעודה 113).

באותן שנים פיתחה מחלקת ההדרכה בשיתוף עם מפקדי גיסות השריון את תורת הלחימה של צה"ל מול הדוקטרינה הסובייטית שעל פיה נערכו צבאות סוריה ומצרים. התורה הסובייטית הייתה מבוססת על מערך קווי הכוחות היו מאורגנים בשניים שלושה קווי הגנה רצופים של חטיבות שלמות, שביניהם היו מתחמים נגד טנקים, ריכוזי ארטילריה, מכשולים ועוד. הדוקטרינה הסובייטית חייבה חשיבה חדשה על הטקטיקה שיש להפעיל נגדה, והשריון וחיל הרגלים פיתחו שיטות חדשות להבקעה מן החזית, האגפים והעורף, ברגל, במסוקים ובצניחה ביום ובלילה. לימוד הדוקטרינה הסובייטית והטמעת התורה החדשה שגובשה בצה"ל נמשכו כמה שנים. הדבר דרש שינוי בתכנון ובבנייה של שדה הקרב של חיל היבשה וכן באימון ובהדרכה של הלוחמים. רבין בעידודו של הרמטכ"ל צבי צור תמך לאורך כל הדרך בהוגי השינוי ובתהליך הפעלתו בצה"ל, ובכך קידם את מוכנותו של הצבא למלחמת ששת הימים (ריאיון עם צבי זמיר, 17 בפברואר 1998, גנזך המדינה).

קביעת סדרי עדיפויות בבניית הכוח בשנות השישים

בשלהי כהונתו של הרמטכ"ל חיים לסקוב, במחצית השנייה של שנת 1960, הוכן במטה הכללי של צה"ל תיק מיוחד ("מתתיהו") שכלל תרחישים שונים ומסקנות הנובעות מהם באשר לסדרי עדיפויות בבניית כוחו של צה"ל לשלוש שנות התקציב הבאות. סדרת דיונים על התיק התקיימה באפריל 1961, בראשית תקופת כהונתו של הרמטכ"ל צבי צור. חברי המטכ"ל פרשו בדיונים אלה קשת של דעות בנושאים שונים: עילות למלחמה, משך המלחמה, אפשרויות העתקת הלחימה מחזית לחזית, הרחבת הגבולות והשלכות הגורמים האלה על בניית סדר הכוחות של צה"ל. האלופים נחלקו בדעותיהם בדבר משך המלחמה הבאה: עשרה ימים, שלושה שבועות ואף שישה שבועות. חלקם צפו מלחמה ארוכה וקשיים בתזוזת הכוחות מחזית לחזית, חלקם הביעו חשש מפני הרחבת גבולות וכיבוש שטחים כמו הגדה המערבית, צעד שיוביל לשליטה על מיליון ערבים (צבי זמיר), או כיבוש הרמה הסורית (אברהם יפה), והיה מי שטען שצה"ל צריך לחפש הזדמנות לשפר את הגבולות עד נהר הירדן ותעלת סואץ (עזר וייצמן); וראו פירוט הדעות השונות בהערת הפתיחה לתעודה 125).

רבין הציג תמונה רחבה יותר. הוא גרס שנתונים מדיניים וצבאיים מחייבים תכנון של מלחמה קצרה. הוא העריך שגורמים בין-לאומיים אינם מעוניינים במלחמה באזור, ושמנגנון האו"ם במזרח התיכון ערוך להתערבות מידית ולמניעת מלחמה ארוכה, במיוחד אם ישראל תגיע להישגים. הוא הגיע למסקנה

שישראל "צריכה להשיג את ההכרעה בזמן קצר ככל האפשר", כדי למנוע הסתבכות צבאית ומלחמה ארוכה שאינה רצויה לה. על כן המליץ לבנות כוח בעל עצמה רבה לזמן קצר, כוח שיבטיח הכרעה מהירה "על חשבון אורך נשימה". לעדיפות הכוח האווירי היה חלק חשוב בקיצור משך הלחימה ורבין תמך בנושא זה בתפיסתו של מפקד חיל האוויר, שצייד במכה אווירית מקדימה (תעודה 125). בעקבות הדיון התווה רבין קו מנחה לבניית סדר הכוחות: "שינוי איכות", שיגביר את עצמת האש והציע תכניות רכש והרחבה על פי קו זה (תעודה 126).

חזית אחת והרחבת גבולות

בדיונים על תפיסת הביטחון, היערכות למלחמה ותכניות ההתעצמות של צה"ל עלו לא פעם שתי שאלות: מול איזו חזית יש לפתוח בלחימה? והאם על צה"ל לפעול להרחבת גבולותיה של מדינת ישראל?

באפריל 1956, בדיון על היערכות צה"ל לאפשרות של מתקפת פתע כלל-ערבית ("מקרה הכול"), באה לידי ביטוי התפיסה שהכוחות הסדירים של צה"ל יבלמו בשלב ראשון מתקפת פתע, ושרק לאחר גיוס המילואים ותגבור הכוחות תיפתח מתקפת נגד שתעביר את הלחימה אל עומק שטח האויב. סדר הכוחות של צה"ל באותה עת אפשר מתקפה בחזית אחת בלבד, והשאלה הייתה באיזו חזית לפתוח. רוב חברי המטכ"ל ובהם הרמטכ"ל דיין תמכו במתקפה בחזית המצרית, ואילו רבין ונרקיס המליצו לפתוח במתקפה דווקא בחזית הירדנית. רבין סבר כי בהנחה שבחמישים השנים הבאות אין ביטחון בשלום של אמת עם הערבים, יש לנצל את ההזדמנות הראשונה לכבוש את המשולש ואת רצועת עזה, כדי "לפתור כמה בעיות יסוד של המדינה". הלקח שהפיק רבין ממבצע "חורב" באשר לסיכויים להחזיק בשטח כבוש במזרח התיכון לא נגע לשטח ארץ-ישראל המנדטורית אלא לשטחים מעבר לגבול הבינלאומי והרצון לתקן את תוצאות מלחמת העצמאות השפיע על עמדתו. הרמטכ"ל דיין לא קיבל את גישתו ואף סנט בו על שהוא מתאים "עובדות לאידאולוגיה", והביע דאגה שכיבוש שטחים מיושבים "יכה אותנו למלחמה שלישית" (תעודה 82 והערת הפתיחה לתעודה).

במהלך השנים שבה ועלתה בדיוני המטכ"ל השאלה אם ניתן להבטיח את קיומה של המדינה בגבולות הקיימים או שמא הבטחת הקיום מחייבת יזמה צבאית להרחבת הגבולות ויש להגדיר את הגבולות האידאליים. הנושא נידון בישיבת המטכ"ל באפריל 1961 שנזכרה לעיל, והוא שב ועלה בדיון עם לוי אשכול ביולי 1963, כחודש לאחר כניסתו לתפקיד ראש הממשלה ושר הביטחון. אג"ם ורבין בראשו הציגו לפני אשכול את העמדה שיש להגן על המדינה בגבולות הקיימים, ושהבטחת הקיום אינה מחייבת הרחבת גבולות. אם יש להגדיר את הגבולות הרצויים למדינת ישראל, אמר רבין, אין מקום "להתפלסף אם אלה גבולות תנכיים או אחרים. אנו צנועים ואומרים: קו הירדן, קו התעלה וקו הליטני". מפקד חיל האוויר, עזר וייצמן, שהתבונן על גבולות המדינה ועל ביטחונה במבט מן האוויר והיה מודאג מן המרחב האווירי המצומצם שלה, סבר שיש קושי להגן על הגבולות הקיימים, וטען שמנקודת מבט ביטחונית צה"ל צריך "לרוץ קדימה ולהרחיב גבולות". רוב חברי המטכ"ל קיבלו את גישת אג"ם (ראו בהרחבה בהערת הפתיחה לתעודה 143).

רכש בשנות החמישים והשישים – מצרפת לארצות-הברית

הרכש הביטחוני של ישראל התמקד בשנות החמישים בצרפת. המרד של אלג'יריה בצרפת יצר בצרפת שיתוף אינטרסים צבאי עם ישראל ואויב משותף, מצרים ונשיאה נאצר, שתמך במורדים. בשנה שקדמה למבצע סיני ואחריו נחתמו בין שתי המדינות עסקאות נשק גדולות, וצרפת סיפקה לישראל כמות עצומה של מטוסים, טנקים ופריטי חימוש אחרים, והייתה לספקית הנשק העיקרית שלה במשך כמה

שנים. בין שתי המדינות גם נרקם שיתוף פעולה מודיעיני ונוצרה מערכת קשרים צבאית ומדינית מבוססת. מערכת זו נחלשה והלכה מסוף 1959, ככל שהתקדם תהליך שחרורה של אלג'יריה ועד להכרזת עצמאותה ביולי 1962. האינטרס המשותף של ישראל וצרפת בדיכוי המרד חלף ועמו הבסיס לשיתוף הפעולה. צרפת המשיכה לספק נשק לישראל, אך היה צורך להפנות את המאמצים גם לבריטניה, גרמניה וארצות-הברית (תעודה 110).

אחד הנושאים הרגישים שרבין טיפל בהם בתחום היחסים הצבאיים עם צרפת היה תיק "הושע", שכלל תכנית לכונן בין צרפת לישראל הסכם מבצעי שלפיו תחוש צרפת לעזרת ישראל אם זו תותקף. ראשיתם של הדיונים בתיק זה הייתה בביקורו של רבין בצרפת בינואר 1960, והם התפתחו בעזרת קשריו של נספח צה"ל בפריז עוזי נרקיס, שקשר קשרי ידידות עם אישים מן הצבא הצרפתי. בן-גוריון ביקר בפריז ביוני 1960 ובפגישתו עם דה-גול פעל לקידום הרעיון. השיחה סייעה לקדם את המגעים, ובפברואר 1961 סוכם על מסמך משותף שבו התחייבה צרפת "לסייע לישראל במישור הצבאי אם תותקף". ביצוע התכנית דרש שיתוף פעולה בין הצבאות בתחום המודיעין ותכנון מבצעי, והנושא הועלה בפגישה בין בן-גוריון לדה-גול ביוני 1961. הדיונים על שיתוף הפעולה המבצעי הגיעו לכלל גיבוש בעת ביקורו של רבין בפריז בפברואר 1962. אך מלאכת התיאום והעדכון של הנתונים הצבאיים וביקורים הדדיים של האחראים לתיק המשיכו להעסיק את רבין גם בימי מחליפו של נרקיס, יצחק בראון (הערות הפתיחה ותעודות 117, 120, 121, 128, 131, 134, 144 וההערות שם).

רכש בארצות-הברית

רכש המטוסים מצרפת נמשך בראשית שנות השישים וכן רכש הטנקים מבריטניה, אך מינויו של לוי אשכול לראש ממשלה ביוני 1963 ציין דרך חדשה בקשרי הרכש של ישראל עם ארצות-הברית. בקשה ישראלית לרכישת טילים מארצות-הברית הועלתה כבר בפגישת בן-גוריון ונשיא ארצות-הברית ג'ון קנדי ביוני 1960 (תעודה 136, הערה 5). ובאוגוסט 1962 ניתנה הסכמה אמריקנית למכור לישראל טילי הוק, שנחשבו נשק הגנתי. אך בעיות ביחסים עם ארצות-הברית על רקע הפיקוח על הכור בדימונה בשלהי כהונתו של בן-גוריון לא אפשרו את פיתוח הקשרים הביטחוניים עם הממשל. לקראת סוף 1963, לאחר מינויו של אשכול לראש הממשלה ושר הביטחון, גובשה בשיחות של ראשי משרד הביטחון וצה"ל האפשרות לחדש את הפנייה לשוק הנשק האמריקני. לאחר חילופי הממשל בארצות-הברית, בעקבות רצח קנדי, ובחירתו של הנשיא ג'ונסון, החלה הידברות בין המדינות בעניין זה, ובהדרגה נפתח שוק הנשק האמריקני לישראל. החלטות בתחום תקציב הביטחון אפשרו אף הן להרחיב את הרכש הביטחוני (דוד שחם, ישראל, 50 השנים, עמ' 186–187, 213–214).

רבין היה שותף פעיל בתהליך כבר בשלהי כהונתו בתפקיד סגן הרמטכ"ל ובכל תקופת כהונתו כרמטכ"ל. בנובמבר 1963, ערב מינויו לרמטכ"ל, יצא רבין למפגש עם בכירים בממשל בווינגטון שתכליתו הייתה לברר את הבדלי ההשקפות וההערכות בין ישראל לארצות-הברית באשר להתעצמות הצבאית המצרית, בעיקר בטילים ובנשק לא קונוונציונלי, ואת השלכותיה של התעצמות זו על מאזן הכוחות בין ישראל למצרים (תעודה 144, והערות עורך מס' 147). במפגש השתתפו פקידים בכירים ממחלקת המדינה, ממחלקת ההגנה ומן המועצה לביטחון לאומי ומצד ישראל השתתפו בה גם עוזר ראש אגף המודיעין אהרון יריב ושרגיר ישראל בווינגטון, אברהם הרמן. רבין הציג את הסכנה הצפויה לישראל ממצרים, "הארץ הערבית היחידה שיכולה לאסור מלחמה על ישראל לבדה", וסקר את מדיניות ההרתעה של ישראל. הוא ניתח את האפשרות למתקפת פתע של כמה ממדינות ערב ושל מצרים בלבד, והוביל למסקנה שישראל תוכל למנוע התקפת פתע על ידי מתקפת פתע מצדה, אך לשם כך היא זקוקה למטוסים מתקדמים, לציוד ימי ראוי ולטנקים חדישים. הוא גם הצביע על סכנת הטילים המצריים, שעלולים לפגוע במרכזי אוכלוסייה בישראל (תעודה 145).

האמריקנים פקפקו בפרשנות הישראלית למגמות ההתעצמות של מצרים ולסכנת הטילים. הפקידים האמריקנים חזרו על המחויבות של ארצות-הברית לביטחונה של ישראל, שעליה הצהיר קנדי ב־8 במאי 1963, אך הם לא קיבלו את הערכות המודיעין של ישראל שכושר ההרתעה של צה"ל עלול להיפגע. המשלחת ביקשה לרכוש לצה"ל 500 טנקי פטון, חלק מהדגם המתקדם M-60 וחלק מהדגם המתקדם פחות M-48.

לאחר שובו של רבין התקיימה התייעצות עם ראש הממשלה והוכנה הבקשה הישראלית לרכישת טנקים. ההתייעצות התקיימה אחרי רצח קנדי ב־22 בנובמבר. על הפרק עמדו שאלת הדגמים, מספר הטנקים והאמצעים למימון הרכישה. אשכול הציג גם את ההיבט הכלכלי, ורבין פירט את הצרכים הצבאיים (תעודה 146 והערת הפתיחה לתעודה). בעקבות ההתייעצות הגיש השגריר הרמן בראשית ינואר 1964 לנציגי מחלקת המדינה והמועצה לביטחון לאומי את בקשת ישראל. ישראל ביקשה לרכוש 200 טנקים M-48 ו־100 טנקים M-60 ואפשרות לרכישת עוד 200 טנקים מדגם M-60 בתוך שנתיים שלוש. עוד באותו חודש החליטו האמריקנים למכור לישראל 300 טנקים M-48 וערכות להשבתם, אך לא את הדגם החדש M-60. העסקה התעכבה עד ביקורו של אשכול בווינגטון במאי-יוני 1964.

בפגישת אשכול עם נשיא ארצות-הברית ביוני 1964 הובעה הסכמה אמריקנית לסייע לישראל לרכוש כ־200 טנקי פטון M-48 שהיו בגרמניה. כעבור כמעט שנה גובשה העסקה למזכר הבנה, שבו נקבעו כמה עקרונות מהותיים ביחסים הביטחוניים בין ישראל לארצות-הברית. השיחות בארץ עם שליחיו של הנשיא התנהלו תחת מעטה סודיות ודבר המזכר לא פורסם ברבים. רבין דיווח עליו לחברי המטכ"ל "תוך תקווה שזה לא יצא".

במזכר הוסכם לראשונה שארצות-הברית תמכור לישראל מטוסים וטנקים. ארצות-הברית התחייבה לדאוג להעברת למעלה מ־100 טנקי פטון מדגמי M-48 שעוכבו בגרמניה לאחר שממשלתה החליטה במרס 1965, בלחץ ערבי, להפסיק את הספקת הנשק לישראל. בתמורה כוננו יחסים דיפלומטיים בין ישראל לגרמניה, והיא נתנה לישראל פיצוי כלכלי על הפרת ההסכם. הספקת הנשק הותנתה בהסכמה בשתיקה מצד ישראל למכירת 100 טנקים מאותם דגמים לירדן כדי למנוע את התקשרותה עם ברית-המועצות (תעודה 159 וההערות שם; ראו גם: לוי אשכול, ראש הממשלה השלישי, עמ' 424–426, 469–470). בעקבות המזכר הייתה ארצות-הברית אחראית ליותר ממחצית הייבוא הביטחוני של ישראל והפכה לספקית הנשק העיקרית שלה בשנים הבאות.

לקראת תום השנה השנייה לכהונתו כרמטכ"ל העריך רבין באופטימיות כי בתחום הנשק "הקונוונציונלי בשמונה השנים הקרובות יש בכוחנו לקיים כוח צבאי שיהיה מסוגל להרתיע ולהכריע בהתנגשות בינינו לבין הערבים" (תעודה 167). הערכה זו נשענה על הסכמי רכש חדשים שנחתמו בשתי שנות כהונתו ועל מימושם של הסכמים קודמים. בשנת 1965 הגיעו לארץ סוללות הטילים הראשונות מדגם הוק, טנקי הפטון מהדגמים שעוכבו בגרמניה, ושהועברו לארץ דרך איטליה, וטנקי סנטוריון מבריטניה. תהליך זה התעצם בשנת 1966 – בפברואר נחתם הסכם עם ארצות-הברית על רכישת 48 מטוסי סקייהוק A4, ובמרס נחתם הסכם עם צרפת על רכישת 50 מטוסי מיראז' M5 (הערת הפתיחה לתעודה 170). באותה שנה מומשו גם הסכמים קודמים: הגיעו 119 טנקי פטון מארצות-הברית ו־100 סנטוריונים מבריטניה. רבין כינה שנה זו "שנת ההיריון להתעצמות" (תעודה 180), שלידתה הייתה צפויה בשנים 1967–1969. דווקא בשנת 1966, שנת המיתון הגדול, הצליח צה"ל להגדיל את התקציב ולממש את התעצמותו.

מול פני האויב: הגזרה הסורית והאזורים המפורזים

רבין התוודע לגזרה הסורית ולמחלוקת על הריבונות הישראלית ועל השליטה באזורים המפורזים כבר בתפקידו כראש מחלקת מבצעים בשנים 1951–1952. אך הוא למד על גזרה זו מקרוב בשנות כהונתו בפקוד צפון, והמשיך לעסוק במתרחש בה בכל תפקידיו האחרים. את גישתו לגזרה זו קבע כבר בהערכת

המצב בגבול עם סוריה ביולי 1952 (תעודה 53). במסמך זה הגדיר את המטרה של ישראל – להשיג "שליטה דה־פקטו במרבית האזורים המפורזים". באותו מסמך קבע כי "השליטה בשטחים המפורזים היא הערובה המדינית" המרבית להבטחת מקורות המים. רבין הניח ש"אין אפשרות מעשית" שהאוי"ם יכיר דה־יורה "בשליטה ישראלית בשטחים המפורזים", אך הציע לקבוע עובדות בשטח על ידי הקמת היאחזות נח"ל, קיום שליטה בשטחים שבהם הייתה ריבונות ישראלית, והשתלטות על שטחים חיוניים מבחינה צבאית. מדיניות זו הנחתה את הגישה הצבאית בגבול עם סוריה שנים רבות.

כמה שנים אחרי שחיבר מסמך זה, בעת כהונתו בתפקיד אלוף פיקוד הצפון, תפסו החיכוכים האלימים עם סוריה באזורים המפורזים את מלוא תשומת הלב של צה"ל, ורבין המשיך לדגול בגישה שיש להפגין נחישות צבאית מול הסורים.

אחת הסוגיות שעמדו באותה עת על הפרק הייתה עיבוד של קרקעות שבבעלות יהודית בחלק הצפוני של האזור המפורז המרכזי, ממזרח לחולה. הבעלות על קרקעות אלה לא מומשה הלכה למעשה בגלל קשיים להגיע אליהן דרך שטחים שהיו בבעלות סורית ופעילותם של החיילים הסורים למנוע את עיבוד החלקות. ביולי 1958 נעשה ניסיון, בתיווך האוי"ם, להגיע להסדר על חלוקת הקרקעות באזור זה. סוריה, שלאחר האיחוד עם מצרים בפברואר 1958 והקמת הקהיליה הערבית המאוחדת ביקשה לשמור על השקט באזור, תמכה בהסדר (תעודה 93 והערה 1 שם). בעקבות המגעים שניהל האוי"ם הוטלו הגבלות על פעילות צה"ל, וכעבור כמה שבועות ניצלו הסורים את המצב ויזמו פעילות לאורך הגבול. רבין ביקש להגיב על כך, כדי "להחזיר לעצמנו את היזמה לנתינת הטון בכל הקשור בנעשה בגבול הסורי", והציע שורה של פעולות שגם אם הן עלולות להביא "למגע אש עם הסורים... יש לנו צידוק ענייני וחוקי אשר בסיכומו של דבר יביא להצלחתנו והרתעת יתר הגורמים" (תעודה 96). הפעילות הישראלית אכן הובילה להפגזה סורית על היישובים הישראליים (הערת הפתיחה לתעודה 97). רבין החזיק בעמדתו ואף היה סבור שפעילות מוגברת ומגע אש עם הסורים ישכנעו את האוי"ם "ללכת לפשרה עם אותו גורם אשר יתמיד בהפרת השקט", והעריך שהפשרה תיטיב עם ישראל (תעודה 99 והערה 1 שם).

בחודשים הראשונים של שנת 1959 גברו תקריות האש עם הסורים, ואלה הובילו להתערבות דיפלומטית של צוות משקיפי האוי"ם. בן־גוריון נזהר באותה תקופה מחימום הגבול ונקט קו זהיר במדיניות החוץ. זאת על רקע ההתפתחויות שאירעו במזרח התיכון מאז עסקת הנשק של ברית־המועצות עם סוריה בשלהי 1957, ובעקבות המחאה של הסובייטים לפני ישראל על שאפשרה למטוסים בריטיים ואמריקניים להעביר דרך המרחב האווירי שלה כוחות לירדן לאחר ההפיכה בעיראק ביולי 1958 (דוד שחם, ישראל, 50 השנים, עמ' 162). בן־גוריון נקט משנה זהירות כשהחל באוגוסט 1958 זרם דק של עולים מרומניה. בינואר 1959 הוא הבהיר לחברי המטכ"ל כי נוכח העלייה מרומניה אין לישראל עניין ליזום מלחמה, וכי יש לשנות את הוראות הקבע לפתיחה באש. לכל הפגזה יהיה דרוש "היתר מיוחד מסמכות מיוחדת" כדי למנוע הפגזה סורית על יישובים ישראליים (תעודה 100). הד להוראה זו נמצא בתדריך של רבין למפקד הגזרה הצפונית של קו הגבול "שלא להביא לידי ריבוי תקריות אש בגבול הסורי" (תעודה 102).

המחלוקות על עיבוד הקרקעות באזורים המפורזים לא שככו בשנים הבאות, וכך גם הירי הסורי ומיקוש חלקות שונות הסמוכות לגבול, שהמשיך לאפיין את הפעילות הסורית. בראשית 1962 פתחו הסורים בירי על סירות משמר ישראליות ששטו סמוך לחוף המזרחי של הכינרת, וצה"ל הגיב בפעולת נוקייב בליל 16–17 במרס 1962. במהלך הפעולה, שבוצעה על ידי חטיבת גולני, הופעל חיל האוויר נגד הארטילריה הסורית שהפגיזה את קיבוץ עין גב. הפעלת חיל האוויר הייתה פעולה חריגה, והיא לא אושרה מראש על ידי הממשלה. בדיוני הממשלה אחרי הפעולה התרעמו שרי המפד"ל על הפעלת חיל האוויר ללא אישור הממשלה והתנגדו להצעת בן־גוריון להעניק לו סמכות קבע להפעיל את חיל האוויר אם תישנה פתיחת אש סורית על ספינות משמר ישראליות. אולם רוב השרים תמכו בבן־גוריון והממשלה קיבלה את הצעתו (הערת הפתיחה לתעודה 134).

דבריו של רבין שהוזכרו לעיל באשר לדרכים להבטיח את כושר ההרתעה של צה"ל ולחשל את חייליו מסבירים את מקצת הנימוקים לפעולה ולהסלמה במהלכה. במכתבו לנרקיס במאי 1962 הוא ציין שפעולת נוקיב, "כמו כל פעולת תגמול" ולמרות הליקויים שהיו בה, "תרמה תרומה חיובית בכל התחומים. הן בתוצאות הממשיות לאורך הגבול והן בתחום המדיני", למרות הגינוי לישראל במועצת הביטחון (תעודה 134). בנייתו המצב הצבאי והמדיני לפני הנספחים הצבאיים של ישראל בחוץ לארץ חודש אחר כך תלה את אי היציבות בגבול הסורי בפירוק הקהילייה הערבית המאוחדת (ספטמבר 1961) ובדאגה של סוריה לקראת סיום מפעל המוביל הארצי של ישראל. רבין הבהיר לנספחים כי אין בכוונת ישראל להחריף את הבעיה בגבול הסורי, אך גם אין בכוונתה לוותר, "כי כל ויתור עלול להתפרש כחולשה וזו תביא ליתר העזה וניסיונות התגרות נוספים", שעלולים להוביל לערעור על זכותה של ישראל להפעיל את המוביל הארצי. הוא הדגיש שהמדיניות בקו הסורי תהיה עצורה, "אך תקיפה וללא ויתורים" (תעודה 135).

מדיניות זו באה לידי ביטוי בדצמבר 1962: הסורים ירו ממוצבי תאופיק על חקלאים שעבדו בשדות תל קציר ואחר כך גם על הקיבוץ עצמו וכן על קיבוץ האון, ובן-גוריון מיהר לקבל את הסכמת הממשלה להפעיל את חיל האוויר אם יהיה צורך בכך. רבין הודה כי "הפעם היינו מוכנים ללכת בעניין זה עד לפיצוץ גדול ביותר", כלומר להפעיל את חיל האוויר (תעודה 140). אולם מגעים בתיווך אר"ם הפינו את המתיחות ללא הפעלת חיל האוויר, ולאחר שהושג הסדר על סימון החלקות נוצרה רגיעה לזמן מה באזור המפורז הדרומי.

רבין היה מרוצה מן הנכונות של בן-גוריון להסלמה, כי סבר שהסורים "מתחצפים יתר על המידה", ושצריך להכות בהם "מנה הגונה ואז יפסיקו להתחצף" (תעודה 139 והערה 5 שם). ברוח דבריו בהזדמנויות קודמות סבר גם הפעם שהמוכנות של צה"ל להגיע להתנגשות הכניסה את הצבא למהלך מלחמתי והוציאה אותו מ"חלודת ימי השלום... המחייבת מדי פעם ניקוי, שימון כדי שהצבא יהיה באמת במצב כוננות סביר" (תעודה 140).

רמטכ"ל בימי הסלמה והתדרדרות, 1964-1967

בינואר 1964 החל רבין את כהונת הרמטכ"ל, וזמן קצר לאחר מכן קיבלו ראשי מדינות ערב שורה של החלטות שהשפיעו על ההתפתחויות הצבאיות והמדיניות בכל תקופת כהונתו. בוועידת הפסגה של ראשי מדינות ערב בקהיר ב'13-16 בינואר 1964 הוחלט כי אין בכוחן של מדינות ערב לפגוע בדרכים צבאיות במוביל המים הארצי של ישראל, שמועד הפעלתו הצפוי היה מאי 1964. מסקנה זו הובילה להחלטות הבאות: להגביר את התעצמותן הצבאית ולהיערך לאפשרות של מלחמה כוללת לאחר מספר שנים; להקים מפקדה ערבית משותפת שתתאם את ההתעצמות הכוללת; להטות את מקורות הירדן – החצבני והוואזאני בלבנון והבניאס בסוריה – כדי למנוע את זרימת מימיהם לישראל; להקים את התנועה לשחרור פלסטין, הפת"ח, שיכלול זרוע צבאית – צבא השחרור הפלסטיני.

שלושה חודשים אחרי הוועידה, בדיון סגל הפיקוד הכללי על תכנית העבודה של צה"ל, ניבא המודיעין הישראלי התעצמות צבאית במצרים, בסוריה ובעיראק בטנקים, במטוסי קרב, בטילים ובספינות טילים, שלאורך זמן יסכנו את מדינת ישראל. רבין הציע באותה ישיבה "להרפות מהנבואות" ולעסוק בדבר אחד – "להבטיח את עצמתו של צה"ל ואת כוננותו לכל מקרה, וכאשר תהיה עצמה לא נהיה זקוקים לנבואות ונהיה מסוגלים למיצוי האפשרויות כדי שמי שהוא לא ידאג במבט חוזר אחורה". רבין הגדיר שתי משימות מרכזיות שהנחו אותו לאורך כל תקופת כהונתו: התעצמות שתבטיח כוח "גם להיום וגם לעתיד", ושמירת הכוח בכוננות כך "שניתן יהיה להוציא אותו להשתמש בו בכל עת מבחינת רמת כוננותו דריכותו וכל מה שקשור בכך" (11.3.1964, ארכיון צה"ל).

לכיוון המעשי של תפיסתו נתן רבין ביטוי כבר בישיבה הראשונה עם סגל הפיקוד הכללי בינואר 1964, שבה הציג את סדרי העדיפויות שלו: בחיל האוויר הגברת כושר התקיפה, שיפור ההגנה האווירית על ישראל והגדלת יכולת התובלה של חיל האוויר; בכוחות היבשה שינוי היחס בין חטיבות חיל הרגלים לחטיבות הממוכנות לטובת אלו הממוכנות, הוספת חטיבה מוצנחת, רכש של ציוד לחימה משוכלל והצטיידות בטנקים חדישים; חיזוק חיל הים בספינות טורפדו נושאות טילים או בצוללות שיאפשרו לו לבצע משימות "שאינן דווקא משימות ימיות במובן הצר של המילה" (תעודה 148).

השנה הראשונה לכהונתו של רבין הייתה שנה שקטה יחסית. היא הופרעה לקראת סיומה, בנובמבר 1964, בשתי תקריות בגזרת תל דן. במבט לאחור הייתה לכל אחת מן התקריות הללו חשיבות להתפתחויות שהסלימו תוך שנתיים את המצב בגבול ישראל-סוריה. בתקרית ב-3 בנובמבר התגלתה רמת נמוכה של תותחנות טנקים ומנהיגות לקויה של המפקדים, ובעקבות זאת התנהלו דיונים על הצורך בשיפור בשני תחומים אלה (ראו תעודה 155 והערות שם). הפעלת חיל האוויר ב-13 בנובמבר, לאחר שהסורים הפגזו את דפנה ואת שאר ישוב, הייתה ציון דרך להתפתחויות הבאות (ראו תעודה 154 והערות הפתיחה לתעודה). הפעלת חיל האוויר הייתה מותנית באישור ועדת השרים לענייני ביטחון. בהסבריו לחברי המטכ"ל על הפעלת חיל האוויר הפגין רבין מידה לא קטנה של עצמאות כלפי ראש הממשלה, והדבר שיקף את מערכת היחסים ביניהם. הוא דיווח לחבריו כי לאחר שהסורים הפגזו את היישובים הוא קיבל החלטה להפעיל את חיל האוויר, ומאחר שהיה לו זמן החליט ש"אין סיבה שלא להכניס את ראש הממשלה לתמונה ולקבל את אישורו. הוא לא עיכב, גם אם זה היה מעכב הייתי עושה זאת... הוא [ראש הממשלה] מיד, ללא היסוסים אישר את ההצעה... הוא אמר אם מפגיזים משקים ואתה חושב שצריך להפעיל [חיל] אוויר תפעיל אותו" (תעודה 154).

תגובות על התכנית הערבית להטיית מקורות הירדן

שני אירועים שנבעו מהחלטות ועידת הפסגה בקהיר בינואר 1964 גרמו להסלמה בשנת כהונתו השנייה של רבין כרמטכ"ל. בינואר 1965 התכנסה מועצת ההגנה הערבית לדון על תכנית ההטייה, ובעקבות כינוס זה החלה לבנון בפעולות להטיית מקורות המים המצויים בשטחה – נחלי החצבני והוואזאני. סוריה החלה כבר קודם לכן בהכנת תוואי לתעלת ההטייה של הבניאס. פעולות אלה איימו על משק המים של ישראל. באותו חודש החל לפעול בחסות סורית ארגון הפת"ח. בינואר 1965 ניסו מסתננים – בלא הצלחה – לפגוע במוביל הארצי, אך במהלך השנה ובזו שלאחריה החמירו פעולות הפיגוע שלהם. בדיון מבצעי של צמרת צה"ל ומשרד הביטחון הועלו רעיונות שונים כיצד להגיב, ובין השאר הוצע לכבוש מוצבים סוריים או שטח בלבנון. רבין הסתייג מכיבוש שטח ותמך בפעולות מוגבלות, שעיקרן פגיעה בכלי ההטייה מבלי לחצות את הגבול, ובפעילות דיפלומטית שתבהיר לעולם שישראל תנקוט צעדים צבאיים אם תתבצע תכנית ההטייה (ראו הערת הפתיחה לתעודה 158). בישיבת המטכ"ל ב-18 בינואר 1965 העיר רבין לחבריו בביקורתיות "שהכי טוב לכבוש את דמשק ולפתור את הבעיה", אבל ביקש מהם ללמוד לקח מאירועי העבר שבהם נאלץ צה"ל לסגת בלחץ בין-לאומי. באותם ימים הסכים עם אשכול שיש לנקוט דרכי פעולה מתונות יחסית: להפעיל לחץ על הסורים באזור שבו הם תלויים בהספקת המים מישראל, לפגוע בכלי ההטייה הלבנוניים והסוריים ולשמור על כוונות לכל מצב שעלול להתפתח (ישיבת המטכ"ל ארכיון צה"ל וראו גם תעודה 158).

בסוף מרס 1965 השתנתה עמדתו של רבין כלפי סוריה. על סמך ניתוח המצב המדיני והצבאי של ישראל מול סכנת ההטייה ובהתחשב בנימוקים נגד הסתבכות צבאית עם מצרים או ירדן הגיע למסקנה שסוריה היא הגורם שיש לפגוע בו כדי לסכל את תכנית ההטייה ולחסל את שיתוף הפעולה הבין-ערבי. רבין הבהיר כי אינו משוכנע שהתנגשות עם סוריה לא תוביל להתנגשות רבת, אך היה נחוש בדעתו "שצריך לעשות

כל מאמץ בקביעת שיטת הפעולה על מנת להגיע או לנסות להגיע לאיתור ההתנגשות וצמצומה עם סוריה בלבד, על נושא המוביל וההטיה עצמה" (תעודה 160). הוא הגדיר שלושה שלבי פעולה: ביצוע סדרת פעולות שתכליתן שיבוש ופגיעה בפעולות ההטיה, ושלא תחייבנה תגובה בין-ערבית, אך גם אין ביטחון שהן תגרומנה להפסקת עבודות ההטיה; פגיעה בכוח הצבאי הסורי; פעולות לכיבוש שטח (שם, הערה 3). הקו שהציג רבין היה מקובל באופן עקרוני על שר הביטחון וראש הממשלה אשכול, אך אשכול היה זהיר יותר וחשש מפני פעולות שיגרמו להתדרדרות ויובילו להתנגשות כללית. חלק משרי ממשלתו היו זהירים ממנו והסתייגו מן הקו שהציג רבין. במאי 1965 הציע רבין "פעולה כירורגית" של השריון נגד הציוד המכני של הסורים בגזרת גשר בנות יעקב; בדיון בממשלה התנגדו רבים מן השרים לפעולה ערב כינון היחסים עם גרמניה, והיא אושרה לבסוף ברוב של קול אחד בלבד. שלושה ימים לאחר ההחלטה, ב-13 במאי, פגעו טנקים של צה"ל במהלך יזום בכלי עבודה של הסורים (לוי אשכול, ראש הממשלה השלישי, עמ' 472). רבין הודה לאחר הפעולה לפני חבריו במטכ"ל כי אך כפסע היה בין הצלחה לכישלון בפעולה זו.

לעומת זאת בראשית יולי 1965 דחה אשכול הצעה של רבין לפעולה צבאית שתפגע בציוד ההטיה המכני בלבנון, ותמך בצעדים דיפלומטיים, ואלה אכן הביאו להפסקת העבודות בלבנון ללא שימוש בכוח (ראו תעודה 164 והערות הפתיחה לתעודה). אולם הפסקת עבודות ההטיה בלבנון לא מנעה את אלה שהתנהלו בסוריה, וצה"ל שב ופגע בכלי העבודה בכורזים ב-12 באוגוסט 1965, וכעבור כשנה הפציץ חיל האוויר כלי עבודה שהועברו לאיספירה, בעומק דרום הגולן.

פעילות הפת"ח בירדן ובסוריה

במקביל למאבק על המים הלכו וגברו בשנת 1965 פעולות חבלה של הפת"ח שיצאו מסוריה או מירדן. בתגובה על הפיגועים, שנעשו במקומות שונים בארץ, גרס רבין שאין לחזור לדגם הפעולות של שנות החמישים במתקנים צבאיים אלא יש לפגוע ביעדים אזרחיים ובמבצעי הפיגוע עצמם. מדיניות זו הופעלה במבצע "צוק סלע" נגד מתקנים אזרחיים בגדה המערבית של הירדן ב-27-28 במאי 1965. רבין היה מרוצה מן הפעולה ומשינוי השיטה, אם כי הדגיש שיש לגוון את המטרות ולא להתמקד בסוג אחד של פעולה (תעודה 161 והערות הפתיחה לתעודה).

ההפיכה בסוריה בפברואר 1966 שהובילה לעלייתם של צלאח ג'דיד וחאפז אל-אסד פתחה שלב בסכסוך עם סוריה. מאפריל 1966 היו הבסיסים של ארגון הפת"ח ומערך הסיוע שלו בסוריה, הצבא הסורי תמך בו, ורמת פעילותו של הארגון השתפרה מאוד. בצד פעולות הגרילה ניהלה סוריה בחודשים הראשונים של שנת 1966 משא ומתן עם ישראל בתיווך האו"ם על הסכם להפסקת אש ללא תנאי ועל חידוש עיבוד הקרקעות באזורים המפורזים. אגף המודיעין של צה"ל העריך שהחקלאים הסורים לוחצים על הממשלה להגיע להסדר, ושסוריה מנהלת שיחות עם ישראל כדי שלא להסתבך במלחמה. התמיכה בפת"ח אפשרה לסוריה לשמור את אש הסכסוך בלי להגיע למלחמה. התפתחות זו הדאיגה מאוד את רבין, שסבר כי לוחמת הגרילה מסוכנת לישראל ומחייבת לבחון מחדש את קו הפעולה של צה"ל. הוא הציע מצד אחד להגביר את ההגנה על היישובים באמצעים אלקטרוניים, ומצד אחר להסלים את הפעילות כלפי סוריה לאו דווקא בכיבוש שטח אך באופן שיבהיר לה כי ישראל תגיב על פעולות גרילה בהתנגשות צבאית.

בסדרת דיונים באוגוסט 1966 בחן רבין את עמדתו עם חברי המטכ"ל. חלק מחבריו, ובהם מוטי הוד ואריאל שרון, טענו כי יש לכבוש שטחים בסוריה כדי למנוע את החדירות משטחה. במהלך הדיונים אירעה בכינרת תקרית אווירית ביזמה סורית ששינתה את פני הזירה. ספינת משמר ישראלית עלתה על שרטון בצפון-מזרח הכינרת, וצה"ל ניסה לחלצה באמצעות ספינת משמר אחרת. הסורים מנעו את

חילוץ הספינה בירי מן המוצבים הסמוכים, ולאחר מכן תקפו ארבעה מטוסי מיג 17 בחיפוי של שני מטוסי מיג 21 את שתי הספינות. שני מטוסי מיג 21 נפגעו, האחד מאש שנורתה מהספינה והאחר בקרב אווירי עם זוג מטוסי מיראז' ישראליים. מטוסים ישראליים נוספים הפציצו את המוצבים הסורים, ורק בתיווך האו"ם הסכימו הצדדים על הפסקת אש.

התקרית החריפה את עמדת המתדיינים, והם סברו כי נוצר מצב דומה לזה ששרר בימים שלפני מלחמת סיני. רחבעם זאבי תמך בהסלמה בשלבים שתוביל למלחמה, והציג זאת כיעד לאומי שיש להיערך לקראתו (הערת הפתיחה לתעודה 172). רבין דחה את הדברים וחזר על עמדתו משכבר שהבעיה בכיבוש שטח והחזקתו היא בעיה פוליטית, ש"טופחת בפרצוף" בכל פעם מחדש. ובמקרה של סוריה כיבוש שטח משמעותו "תשלום בדם ונסיגה אחרי זמן מה בלחץ מדיני", כפי שקרה אחרי מלחמת סיני. עם זאת הוא גרס שיש לפגוע בפת"ח באמצעות פגיעה תקיפה בסוריה (תעודה 172).

זמן קצר לאחר הישיבה ביקש רבין להכשיר את דעת הקהל למדיניות של צה"ל. בריאיון לקראת ראש השנה בעיתון "במחנה" אמר כי הפעילות נגד הסורים לא תצטמצם בפעולות כלפי המחבלים אלא תכלול גם צעדים כלפי המשטר בסוריה. ריאיון זה גרר תגובות חריפות ונחשב לציון דרך בתהליך ההסלמה עם סוריה (ראו תעודה 174 והערת הפתיחה לתעודה).

חרף הציפייה לפגיעה בסוריה ביצע צה"ל ב-13 בנובמבר 1966 פעולה צבאית גדולה נגד ירדן דווקא, בעקבות תקרית קשה ליד יתיר שבה נהרגו שלושה חיילים. רבין נימק את הבחירה לפעול נגד ירדן בקרבה הגאוגרפית, והסביר כי לא ניתן היה לקשור מיקוש בדרום עם סוריה בצפון. הפעולה אושרה בוועדת השרים לענייני ביטחון בהסתייגות של כמה מן השרים. היא כוונה נגד הכפר הירדני סמוע, בהתאם לתפיסתו של רבין שיש לתקוף יעדים אזרחיים, והתקיימה לאור היום, כדי לגוון בשיטות הפעולה. אך מהלך הפעולה השתבש בגלל כניסת תגבורת של חיל רגלים ירדני למערכה. בקרב אווירי שהתפתח בין מטוסי מיראז' ישראליים למטוסי הנטר ירדניים הופל מטוס ירדני וטייסו נהרג. מספר הנפגעים בפעולה בצד הירדני היה גדול. לאחר הפעולה קיבל עליו רבין אחריות והודה כי טעה בהערכת שדה הקרב והופתע ממהירות התנועה ומנחישות הלחימה של הלגיון, כולל הטייסים, שלא נרתעו מלחימה מול המיראז' (תעודה 175).

מלחמה "איננה סבירה"

בתחילת 1967 לא ניתן היה לצפות את העתיד להתחולל באמצע אותה שנה. בראשית השנה העריך המודיעין של צה"ל שיימשך המאבק בזירה הבינ-ערבית, שהמאבק הבינ-גושי באזור יחריף, שיחמירו פעולות החבלה של ארגון הפת"ח, ושיגבר החיכוך עם הסורים לאורך הגבול ובאזורים המפורזים על רקע תכנית ההטיה. המודיעין צפה המשך של ההתעצמות הצבאית במדינות ערב במיוחד במערכות נשק מתקדמות כמו טילים.

בטיטות פקודת העבודה לשנת 1967 העריך רבין ש"אמנם הסיכויים למלחמה יזומה כוללת של מדינות ערב כנגד ישראל איננה סבירה", אך קבע שהערעור ביחסים הבינ-ערביים עלול ליצור מצבים בלתי צפויים "המחייבים ערנות גם בתחום [ה]אפשרות של ההתנגשות הכוללת יותר מכל השנים האחרונות" (תעודה 178). בהתאם להערכה זו הדגיש רבין בהצגת תכנית העבודה של צה"ל לשנת 1967 את תהליכי ההתעצמות של הצבא, שעמדו להגיע לשיאם באותה שנה, "ההתעצמות... כפי ששנים רבות צה"ל חלם ורצה" (תעודה 180).

בדיונים בפברואר 1967 לא שיערו האלופים שבתוך שלושה חודשים תפרוץ מלחמה. הצבא הכין את עצמו לכל אפשרות, אך ההערכה הייתה שמצרים לא תסתבך במלחמה כשכוחותיה עדיין מרותקים בתמן. לעומת זאת עלולה הייתה הרעה להיפתח מסוריה. שר הביטחון אשכול, שהשתתף בדיוני הסגל

הבכיר של צה"ל, היה מודאג מהתלהבותם של קציני צה"ל מכוחו של הצבא וניסה לצנן אותה. הוא חשש במיוחד מפני הסתבכות מצפון והזהיר את צמרת צה"ל "שלא יקרה איזה דבר עם סוריה" (הערת הפתיחה לתעודה 180).

כעבור שישה שבועות בלבד, ב-7 באפריל, קרה ה"דבר" עם הסורים שאשכול חשש מפניו. בקרב אווירי שהחל באישורו של אשכול לאחר הפגזת יישובים ישראלים הופלו שישה מטוסי מיג 21, מטוסי חיל האוויר חגו מעל דמשק, והוכרזה כוננות בצבא הסורי. האירוע החל בירי סורי על טרקטורים ישראלים שעבדו בשדות תל קציר, אך התגובה של צה"ל הייתה חלק ממדיניות המאבק נגד המשטר בסוריה, מדיניות שרביץ הכריז עליה כבר באוגוסט 1966, וכדבריו בישיבת המטכ"ל כשבועיים לאחר הקרב האווירי "עלינו להיות מוכנים לשנות את דעת המשטר או את המשטר" (תעודה 181). בהסכמת ראש הממשלה הוחלט לאחר הקרב האווירי לשמור על השקט עד אחרי החגים (פסח ויום העצמאות), ואחר כך להגיב בתקיפות נגד סוריה אם תתבצענה פעולות חבלניות או אם תהיינה הפרעות לעיבוד קרקעות בריבונות ישראלית. אך האירועים התגלגלו אחרת. כניסת הצבא המצרי לסיני במפתיע במהלך יום העצמאות והשתלשלות האירועים בימים שלאחר מכן טרפו את קלפי המדיניות כלפי סוריה והעמידו את מצרים במרכז הזירה. ההתעצמות והמוכנות של הצבא להתנגשות הכוללת, שרביץ דיבר בהן בראשית השנה, עמדו עתה למבחן.

איום צבאי, המתנה ומלחמה

סיפור המלחמה וההמתנה שקדמה לה הוא רב צדדי ומורכב. חלקו צבאי, חלקו מדיני ונוגע למאבקים בזירה הבינלאומית, וחלקו משקף מאבק מפלגתי ואישי בישראל. השתתפו בו אישים רבים בארץ ובחול"ל והיו בו דרמות אישיות ששינו את מעמדן של הדמויות בזירה ובהן אשכול, רבין ודיין. את קורות הימים הסוערים שלפני המלחמה ובמהלכה ואת הדרמה האישית שרביץ נקלע אליה סקרנו במסגרת יומן אירועים, ושילבנו בו דברים שאמר רבין בישיבות המטכ"ל, בממשלה ובוועדת השרים לענייני ביטחון (ראו עמ' 441-512).

ספרות מחקר וזיכרונות ענפה נכתבה על ימי ההמתנה והמלחמה, ומשובצים בה קטעי תיעוד רבים. בעת הכנת הספר ולעת השלמתו נפתח ופורסם תיעוד רב בארץ ובחוץ לארץ, והתיעוד המופיע בספר נועד להשלים ולהרחיב את היריעה. מן העיון במסמכים מתקופת ההמתנה עולות כמה נקודות הראויות לציון.

א. תזוזת הכוחות המצריים לסיני הפתיעה את רבין, שהיה מוכן באותה עת להסלמה ולעימות מבוקר עם סוריה ולא לחיכוך עם מצרים. הערכת המודיעין שהצעד המצרי נועד להרתיע את ישראל מלפגוע בסוריה הושפעה מן הגישה המוקדמת כלפי סוריה. רבין החזיק בעמדה זו בימים הראשונים של המשבר (ראו דבריו ביומן, 17 במאי).

ב. הרצון להשיג את יתרון ההפתעה הוביל להחלטה למהר ולהקדים את גיוס המילואים, החלטה שנמתחה עליה ביקורת באותם ימים (ראו שיחה עם בן-גוריון, יומן, 21 במאי). אך גם התקדים של מבצע "רותם", שאורגן בחפזה בשנת 1960, כשצה"ל הופתע מכניסת כוחות מצריים לסיני, היה ברקע ההחלטה (ראו הערת הפתיחה לתעודה 115).

ג. בניית הכוח והכנת הצבא לעימות עם מצרים בשנים שלפני 1967 הקלו על המערך הצבאי להיכנס מהר למהלך מלחמתי. המערכת הייתה מוכנה, ולרבין היה חלק מרכזי בכך כפי שמעידות התעודות שבספר. המפקדים בשטח היו ערוכים, ובכל שלב ביקשו להגדיל את הכוח (ראו בקשתו של ישראל טל לגיוס נוסף, יומן, 16 במאי).

- ד. תהליכי ההסלמה התפתחו בשלבים. המצרים פתחו במהלך הראשון והסלימו אותו בהדרגה. ב־17 במאי הסלימה מצרים את המצב בגיחות צילום של מטוסי מיג מעל לנגב, צעד שנתפס בישראל כאיום על מתקנים חיוניים. ב־19 במאי נערך צה"ל למלחמה על יסוד ידיעות מודיעיניות בדבר תכניות התקפיות בחיל האוויר המצרי. ב־21 במאי קבעה הממשלה כי חדירת מטוסים מצריים לתחום האווירי של ישראל היא עילה למלחמה. סגירת המצרים ב־23 במאי הייתה יריית פתיחה של המצרים למלחמה. ישראל הגיבה בכל שלב בכוננות מוגברת, בגיוס ובהיערכות קרבית, וצעדים אלה הגבירו את המתיחות.
- ה. רבין האמין מן השלב הראשון בכוחו של צה"ל לנצח במערכה ללא עזרת המעצמות כפי שאירע במערכת סיני ("אין לנו על מה לסמוך אלא על עצמנו", יומן, 19 במאי). עם זאת הוא חשש מפני מלחמה בשתי חזיתות והעריך שמספר הקרבנות שייפלו במלחמה יהיה רב ביותר.
- ו. בכל שלבי ההמתנה, גם בשלבים שבהם היה סבור שיש לפתוח במלחמת מנע, קיבל רבין את עמדת הדרג המדיני, שביקש למצות את המהלכים המדיניים (ראו יומן, 25 ו־28 במאי).
- ז. ב־23 במאי, ביום סגירת המצרים, נתקף רבין חרדה והיה פסימי מאוד. הוא נזקק להגנתו של אשכול מפני הלחץ שהופעל עליו בוועדת השרים לענייני ביטחון למסור פרטים נוספים על המערך הצבאי. הוא הסכים שהמצב אינו מחייב תגובה מיידית, ושניתן להמתין 48 שעות לפעולה מדינית. באותו ערב וביום המחרת סבל מהרעלת ניקוטין ונשאר בביתו להחלמה. בן־גוריון, שאתו התייעץ בימים הקודמים, לא נסך בו את הביטחון שחיפש, ודיין, שעודד אמנם את רוחו באמון שנתן בצה"ל, לא חסך אף הוא דברי ביקורת על ניהול המדיניות הצבאית ועל ההסלמה עם סוריה בשנתיים האחרונות. השר משה חיים שפירא, שהתנגד למלחמה מן השלב הראשון ועד האחרון, לא סמך עליו ובאותו יום פגע בו ללא רחם (ראו יומן, 23 במאי).
- ח. אלופי צה"ל רובם ככולם הפגינו ביטחון רב בניצחון על הצבא המצרי. הם לחצו כבר מן השלבים הראשונים לפתוח במלחמה ולא להמתין. וייצמן היה משוכנע בהצלחתה של תכנית חיל האוויר, אך הוא לא הצליח לנסוך ברבין את אותו ביטחון.
- ט. המידע שנמסר לשרי הממשלה על תכניות הצבא ועל מידת מוכנותו למלחמה לא היה בו די כדי לקבל החלטה, וזה היה אחד הגורמים להססנות של כמה מהשרים. דוגמה בולטת היא המידע על תכניות ההתקפה של חיל האוויר. מוטי הוד העיד כי תכנית ההתקפה של חיל האוויר הייתה סוד כמוס, ושרק הרמטכ"ל ידע את פרטיה, ו־48 שעות לפני המלחמה ידע עליה גם דיין ("שאלות אישיות", גלי צה"ל, 30 ביוני 2003); חברי הממשלה ידעו רק שיש תכנית שמתבססת על "הפתעה טקטית לפי טכניקה מסוימת". בכל הדיונים בממשלה שב רבין ואמר שבשלב הראשון של המלחמה לא תהיה הגנה אווירית מלאה של חיל האוויר בקו הירדני והסורי, וכי האוכלוסייה עלולה להיות חשופה להתקפת מטוסים וארטילריה. מידע זה לא הקל על השרים את קבלת ההחלטה (ראו יומן, 26 במאי).
- י. בכל השלבים הציג רבין את המערכה נגד הצבא המצרי במרכז; הוא דחה רעיונות של אלופי פיקודים בדבר פתיחת חזית שנייה בסוריה או בירדן, והסכים לתגבר את הכוחות בשתי חזיתות אלה למטרות הגנה בלבד (ראו יומן, 21 במאי).
- יא. בשני הדיונים שבהם דנה הממשלה בקבלת החלטה מבצעית על פתיחה במלחמה, ב־28 במאי ואחר כך ב־2 ביוני, הציג רבין עמדה חד־משמעית בעד פתיחה במלחמה. בשלב זה שוכנע שההמתנה פוגעת במעמד צה"ל וביוקרה של מדינת ישראל. במקרה הראשון לא הטיל אשכול את כל כובד משקלו בממשלה והמהלך נדחה, ובמקרה השני הוא נדחה לימים ספורים בלבד.
- יב. היחלשות מעמדו של אשכול במערכת הפוליטית והמפלגתית בשנתיים שקדמו למלחמה השפיעה על ניהול המשבר, וערערה בהדרגה את אמון הציבור ומפלגתו בכושר ההנהגה שלו; תהליכים אלה הביאו בסופו של דבר להסכמתו להעביר את תיק הביטחון לדיין ולפתוח במלחמה.

יג. לאחר מינוי דיין לתפקיד שר הביטחון צומצמה באופן בולט השתתפותו ומעורבותו של רבין בקבלת החלטות על מהלכי המלחמה, וכן מילא תפקיד משני בתהליכים המדיניים לאחר סיומה. רבין ניהל את החלק היומיומי והמבצעי של המלחמה, אך את ההחלטות האסטרטגיות קבע דיין, והוא שהשפיע על הממשלה לקבלן או לדחותן – החל בהוראה שלא להגיע עם הכוחות עד לתעלת סואץ (כי "שומר נפשו ירחק ממנה"), הוראה ששונתה אחר כך; דרך קביעת העיתוי לכיבוש העיר העתיקה, לאחר שהוחלט על צעד זה בממשלה, והדרישה להימנע מכיבוש הרמה הסורית, בניגוד לעמדתם של אשכול, רבין ושרים בממשלה; וכלה באישור שנתן ישירות לדוד אלעזר ביום החמישי של המלחמה, לכבוש את הרמה הסורית (ראו יומן, 6 ו-9 ביוני).

תוצאות המלחמה והתמודדות עם מציאות החדשה

מלחמת ששת הימים הסתיימה כמעט באותם הקווים שהציג רבין בתחילת כהונתו כקווי הגנה הטובים ביותר לישראל – תעלת סואץ מכאן ונהר הירדן מכאן. בחזית הסורית הגיע קו הפסקת האש עד לנחל הרוקד וקוניטרה, והרמה הסורית הייתה בשליטה צבאית של ישראל; ובחזית הלבנונית, שבה ציין רבין את נהר הליטני כקו גבול רצוי, לא התחוללה לחימה ולא השתנו קווי שביטת הנשק משנת 1949. כבר ביום השלישי של המלחמה הודה רבין כי לא ציפה לניצחון כה מקיף ומהיר (יומן, 7 ביוני). פחות מחודש אחר כך אמר בסגל הפיקוד הכללי כי הערכותיו לפני המלחמה היו פחות "אופטימיות מכפי שהתבצעו הדברים בפועל", וכי הוא העריך שהתקפת חיל האוויר ולוחמת השריון והרגלים עלולות "לדרוש מאמץ יותר גדול" (תעודה 189).

תוצאות המלחמה וההתפתחויות המדיניות והצבאיות שבאו בעקבותיה שינו את פניה של מדינת ישראל ואת המצב הגאוגרפי במזרח התיכון. בחצי השנה שנוותרה לרבין בשירות הצבאי עסק צה"ל בהפקת לקחים, בהתארגנות ובפרישת הכוחות, בשיקום הצבא ובבניית העצמה הצבאית לאחר המלחמה. הצבא נערך להחזקת הקווים החדשים ולהתמודדות עם האוכלוסייה האזרחית שהייתה נתונה לשלטון ישראלי. הדיונים על המדיניות בשטחים ועל עתידם ועתיד ירושלים התקיימו בממשלה ובוועדות שרים שהוקמו במיוחד לנושאים אלה וכן בגופי דיון שונים במשרד ראש הממשלה, במשרד הביטחון ובמשרדים אחרים. עתיד השטחים וניהולם היו נושא למחלוקת ולתחרות בין ראש הממשלה אשכול לבין שר הביטחון דיין והאישים שתמכו בהם. רבין הוזמן רק לחלק מן הדיונים בוועדת השרים לענייני ביטחון וגם בהם השמיע את קולו בעיקר בענייני הביטחון השוטף. יחסיו עם שר הביטחון כפי שהם משתקפים מן התעודות לא היו ידידותיים וקרובים.

בישיבת המטכ"ל ב-19 ביוני בדיון על תוצאות המלחמה הבהיר רבין לחבריו את חלוקת התפקידים בין צה"ל לבין המנהל האזרחי בשטחים, ובהוראת שר הביטחון ביקש מהם להימנע מקיום ראיונות עם אישי ציבור ערביים. רבין הבהיר באכזבה לא מוסתרת כי "הודיעו לצבא שאנו לא אחראים לפתרונות הפוליטיים". הוא מסר לחבריו על דיוני הממשלה במילים מדודות: "הפרינציפ שלהם זה ירושלים מאוחדת, הקמת גדה מערבית שקשורה לישראל כלכלית, ביטחונית עם זכויות להחזיק כוח בהתאם לצורך, כי הבעיה היא איך לא להגיע לרוב ערבי במדינת ישראל" (תעודה 185).

שבוע אחר כך הביא לידיעת פורום המטה הכללי את החלטת הממשלה מ-19 ביוני להציע לסוריה ולמצרים חוזה שלום על בסיס הגבול הבין-לאומי וצורכי הביטחון של ישראל ולדחות למועד אחר את הדיון על עתיד הגדה המערבית (ראו תעודה 187 ותעודה 185, הערה 9). רבין הוסיף וסייג את דבריו: "אני מסביר, אינני נכנס לוויכוח", והדגיש כי משמעות החלטת הממשלה שעל צה"ל להתארגן בשטחים "לא לחצי שנה אלא לפחות לשנה... אולי יותר".

בחודשים שלאחר המלחמה נחשפו בהדרגה בעיות שיטרידו את מדינת ישראל שנים רבות: מרי אזרחי בירושלים ובגדה או כפי שרבין וחלק מחברי המטכ"ל ביקשו לכנותו בלשון זהירה "אי שיתוף פעולה" מצד האוכלוסייה המקומית; התעוררות מחודשת של ארגון הפת"ח, שהחל לבצע פעולות טרור מטרידות בירושלים וביישובים אחרים (תעודה 193), ופעולות צבאיות של מצרים, כמו הטבעת המשחתת "אילת" (תעודה 197). השקט שהשתרר מיד אחרי המלחמה התפוגג בהדרגה, והצבא נערך שלב אחר שלב לתגובה על המצב החדש ולמלחמה הבאה.

רבין הודה בדיון על המרי האזרחי כי אין מדיניות ברורה ומכוונת ואין תיאום בין הרשות האזרחית לבין הממשל הצבאי ו"אפילו בטכניקת הטיפול נהגנו בחוסר תבונה מרבית". הוא מסר דיווח יבש, אך בין השורות נשמעה ביקורת מצדו על המדיניות שקבע שר הביטחון שלא לבנות מנהיגות ערבית בשטחים "אלא לנסות לנטרל אותה". הוא לא הסכים גם עם נקיטת יד חזקה כלפי הערבים, ומכל מקום נאלץ להשלים עם העובדה שהצבא איננו גורם בקביעת המדיניות (תעודה 191).

השינויים שהתבקשו בצה"ל בעקבות המלחמה נידונו בכמה משיבות המטכ"ל וקיבלו ביטוי בפקודת הרמטכ"ל באוקטובר 1967 (תעודה 195). הנחת העבודה בפקודה זו הייתה שמדינת ישראל תמשיך להחזיק בשטחים עד להסדר שלום, ושהסיכויים להסדר "בתקופה הקרובה קלושים". לכן היה על צה"ל להתכונן למלחמה שייזמו מדינות ערב במטרה להחזיר את המצב לקדמותו ללא הסדר עם ישראל. עד למלחמה זו היה על צה"ל להיערך למנוע את הגברת פעולות החבלה ולהתמודד עם ניסיונות לאי שיתוף פעולה מצד האוכלוסייה בשטחים ועם תקריות גבול לאורך הגבולות החדשים. רבין הדגיש בפקודה כי צה"ל צריך "לאפשר לדרג המדיני את מלוא מיצוי" הישגי המלחמה על ידי "ביצוע משימות אבטחת הגבולות החדשים וקיום השקט, הסדר והביטחון בשטחים המוחזקים".

בדיון מוקדם על סדר הכוחות ועל סדרי העדיפויות לבניית העצמה של צה"ל קבע רבין "שמכל מצב שבו מתחילה מלחמה צריך שצה"ל יהיה מסוגל במהירות מרבית לכבוש את מרכזי הנוכחות של מדינות ערב אם באמת רוצים להביא להכרעה...". בעקבות לקחי המלחמה התווה ארבעה עקרונות לארגון מרכיבי הכוח של צה"ל: (א) לכלול ביעדיו של חיל האוויר את השתתפותו הפעילה בהכרעת הלחימה של כוחות היבשה; (ב) לחתור לשריון מתקדם גם על חשבון הכמות; (ג) להמשיך להחזיק את חיל הרגלים במתכונת הקיימת ובשלב זה לא לפרק חטיבות; (ד) לבנות את חיל הים סביב ספינות טילים וצוללות שיאבטחו את החופים כולל שארם א-שיח' (תעודות 192, 198).

עתיד השטחים וגבולות הביטחון

ערב סיום כהונתו של רבין בתפקיד הרמטכ"ל, בדצמבר 1967, ולקראת מינויו לשגריר ישראל בארצות הברית קיים אשכול כמה דיונים עם הממשלה, עם ועדת השרים לענייני ביטחון ועם הקצונה הבכירה של צה"ל על עתיד השטחים ועל גבולות הביטחון של ישראל. הדיונים התקיימו במסגרת הכנותיו של אשכול לפגישה עם הנשיא ג'ונסון בינואר 1968. אשכול עמד להעלות לפני הנשיא את נושא רכש המטוסים של ישראל (ראו תעודה 194, הערה 3), וההערכה הייתה שהנשיא עלול לתבוע מישראל לוותר על שטחים ולהיענות ליזמה אמריקנית להידברות עם המלך חוסיין. בואו הצפוי של נציג האו"ם גונאר יארינג עמד ברקע המפגשים האלה.

בפגישה עם הקצונה הבכירה של צה"ל ב־5 בדצמבר ביקש אשכול לברר עם אנשי הצבא כיצד ניתן להשיג ביטחון בלי לספח את השטחים החדשים מצד אחד ובלי לוותר עליהם מצד אחר. המשתתפים בדיון הכירו את שתי הגישות שהיו נתונות במחלוקת בממשלה: זו של דין, שיש לקיים שליטה צבאית בגב ההר ולהקים חמישה ריכוזים של מחנות צבא ויישובים מג'נין ועד חברון, וזו של יגאל אלון, שיש לספח

את בקעת הירדן, גוש עציון וחלק מהר חברון ולהחזיר את יתר שטחי הגדה לירדן בתנאי שיפורזו. רבין העריך באותו מעמד שיש להיערך לשהייה בשטחים "תקופה ממושכת" ללא פתרון לסכסוך. הוא דחה את הרעיון לכלול במדינת ישראל "מיליון ערבים נוספים", וכינה אותו "אסון למדינת ישראל". הוא מצא יתרון ברעיון להקים מדינה פלסטינית שתהיה קשורה לישראל כחלק מתמרון מדיני (תעודה 199). בדיון נוסף במטכ"ל הגדיר את נקודת המוצא שהייתה מקובלת על רבים באותה עת – "אין הולכים לנסיגה אלא בהסדר קבע שאחד האלמנטים שלו הוא גבול פתוח". על יסוד הנחה זו הציג את עמדתו בכל אחת מהגזרות. בגדה המערבית: התנגדות לסיפוח מיליון ערבים למדינת ישראל, שמשמעו מיליון תושבים חסרי זכויות; קביעת הירדן כקו הגנה; התנגדות לסיפוח הגדה לירדן וקביעת מעמד שונה לאזור זה בכל הסדר עתידי עם המלך חוסיין; קביעת שלטון אזרחי ירדני או פתרון פוליטי של מדינה פלסטינית בשטח הגדה. בגזרה הסורית: "אסור לסגת" מן הרמה הסורית, רק "חצי ק"מ פה או חצי ק"מ שם". בגזרה המצרית: "בשום פנים אי אפשר לוותר על שארם אי-שיח' כשטח ישראל, [ו]אסור לוותר על אל-עריש פלוס מינוס", ואשר לקו התעלה העריך רבין שלא ניתן יהיה להגיע להסדר עם מצרים "כשקו הגבול הוא על התעלה" (תעודה 201). עמדותיו של רבין שיקפו דעות של חלק מחברי המטכ"ל. היו אלופים שנימקו את התנגדותם לנסיגה מן השטחים בסיבות אידאולוגיות, ואחרים סברו כי אין לסגת מטעמים ביטחוניים ויש להמתין להתפתחויות שיבואו (ראו הערת הפתיחה לתעודה 201). זה היה הדיון האחרון שרבין השתתף בו בתפקיד ראש המטה הכללי.

באותו יום סיים רבין את תפקידו והעביר את נס הרמטכ"ל לחיים בר-לב. הוא יצא לחוץ לארץ בפברואר 1968 להתחיל בתפקידו החדש, שגריר ישראל בארצות-הברית, כשהוא מצויד במידע עדכני ומכלי ראשון על העמדות השונות באשר לעתיד השטחים ולפתרונות האפשריים להסדר עם מדינות ערב. בדברי סיכום על פעילותו בריאיון לעיתון "מעריב" ביום סיום תפקידו העריך רבין בסיפוק לא מבוטל שעם פרישתו יש בידי ישראל "קלפים טובים יותר מאשר אי פעם במאבק על השגת השלום". קלפים אלה נטרפו כעבור שנים אחדות. רק מלחמה נוספת, מלחמת יום הכיפורים, הובילה בהדרגה לשלום עם מצרים, ורק בימי כהונתו השנייה של רבין בתפקיד ראש הממשלה, שנים רבות אחרי מלחמת ששת הימים, הוא חתם על הסכם שלום עם ירדן. על ההסדר עם הפלסטינאים שילם בחייו.

ימימה רוזנטל

אלול תשס"ד – אוגוסט 2004